

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1994 Årgång 90 • Häfte 3–4

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare redaktören, fil. dr Björn Asker, Stenhagsvägen 79 C, 752 60 Uppsala, tel 018/46 97 03. Anmälan om medlemskap i Samfundet görs hos sekreteraren eller genom insättning av medlems- och portoavgiften på Samfundets postgirokonto. *Märk avin "Ny medlem"*. Medlemsavgiften är kr. 100:– per år + porto (20:–) och betalas via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7) vilket kommer medlemmarna tillhanda i och med utsändandet av årgångens första häfte.

Redaktionsutskott: Riksarkivarie Erik Norberg (Samfundets ordf.), docent Göran Dahlbäck och sekreteraren.

Manuskript sänds till redaktören. De bör inlämnas i två exemplar, maskinskrivna med bred marginal och dubbelt radavstånd, text för sig och noter för sig.

Författare till artiklar och översikter får kostnadsfritt tio exemplar av det tidskriftsnummer där deras bidrag är infört.

Författare till bidrag i PHT får själva stå för kostnaderna vid ändringar mot manuskriptet.

Biografi som spjutspetsforskning

Av Göran B. Nilsson

1.

Levnadsteckningen är för mig historievetenskapens spjutspetsforskning. Det beror på att biografien mer än någon annan genre aktualiserar kulturvetenskapens grundproblem, förhållandet mellan individ och struktur eller, annorlunda formulerat, mänskans fria vilja i teori och praktik. Levnadstecknandet borde därför vara en yrkesplikt: "Du blir ikke en god historiker, før Du har skrevet en biografi", sa professor Sverre Steen till kollegan Birgitta Odén, och jag instämmer.

Å andra sidan vill jag lika bestämt hävda att biografiskrivandets resultat är mindre spetsforskningslika än i de flesta andra historiska genrer, handböckerna undantagna. Upp som en sol och ned som en pannkaka är regeln, och det beror naturligtvis på de många fallgroparna och de överväldigande svårigheterna. Saken blir inte bättre av att biografier och handböcker drar till sig välmenande men dödsföraktande amatörer som magneten järnet. Det gör den biografiska genren ännu mer suspekt i proffshistorikers ögon.

Men där har en del proffshistoriker fel, nämligen de som hävdar att historikern liksom andra vetenskapsmän bör eftersträva högsta möjliga generaliseringsnivå, att det unika är futilt i jämförelse med de bestämmande strukturerna och de långa linjerna, och att den enskilde individen endast undantagsvis och under korta perioder av sitt liv har generellt intresse.

Till den frågan har jag själv påpekat att också uniciteten är en generell företeelse.¹ Denna enkla men ovanliga iakttagelse har i dagarna utvecklats på ett målade sätt av Svante Nordin i hans levnadsteckning över Fredrik Böök:

Artikeln bygger på erfarenheter från författandet av *André Oscar Wallenberg 1816–1886*, 1–3, (1984–94), och är ett föredrag vid det symposium om "Biografiskrivandet – en genre i förvandling", som arrangerades av institutionerna för historia, idéhistoria och litteraturvetenskap vid Umeå universitet den 18–19 april 1994.

¹ G. B. Nilsson, "Liv och gärning", *PHT* 1986:1 ("I unicitetens generalitet ligger den humanistiska vetenskapens kärna"); för andra varianter se dens., *Den lycklige humanisten*, Stockholm 1990, s. 91f., och "Fetischism och rationalism i kulturpolitiken", *Modernisering och kulturarv*, red. J. Anshelm, Stockholm 1993, s. 49, 52 f.

Göran B. Nilsson, f. 1934, docent i historia, är professor i Tema Teknik och social förändring vid Linköpings universitet. Bland hans skrifter är *Självstyrelsens problematik. Undersökningar i svensk landstingshistoria 1839–1928* (1967), *Banker i brytningstid* (1981), *André Oscar Wallenberg 1816–1886*, 1–3 (1984–94) och *Den lycklige humanisten* (1990).

André Oscar Wallenberg
(Foto: Riksdagens centralarkiv)

I biografen finner vi en historisk genre som är samtidigt idiografisk och nomotetisk. Den är i eminent grad idiografisk, eftersom den handlar just om en individ, om ett unikt levnadsöde, om ett förlopp som aldrig upprepas. Men den är också nomotetisk, eftersom den rör någonting, som äger sträng lagbundenhet - det mänskliga livet med dess födelse, uppväxt, mognad, åldrande och död, de mänskliga villkoren, som trots alla skiftningar i tid och rum och levnadsställning i väsentliga grunddrag är lika för oss alla. - Biografens förmåga att appellera, dess popularitet i god mening härstammar ur detta, att den handlar om en individuell variation på ett gemensamt tema, som för oss alla är välbekant och igenkännligt - människans lott.²

Men även om också den amatörmässige biografens verksamhet är legitim ur nomotetisk synpunkt, så har proffshistorikern ändå anledning att förhålla sig kritisk till den alltför glade amatören, som fortsätter att vara glad, eftersom han förfogar över två effektiva immuniseringsstrategier mot kritik. Hur ser de ut? Jo, för det första så ligger levnadstecknarens dilemma i att han måste sitta på två stolar samtidigt, individstolen och strukturstolen. Å ena sidan gäller det då att vara skönlit-

²S. Nordin, *Fredrik Böök*, Stockholm 1994, s. 15.

terär författare och psykolog, dvs. skildra människans lott som endogent bestämd, å andra sidan att vara historievettare, dvs. göra full rättvisa åt de exogena villkoren, de restriktioner och möjligheter för individen som den allmänna samhällsutvecklingen tillhandahåller. I detta dilemma flyttar sig den glade amatören (antingen han skriver biografier, handböcker eller historiska romaner) ogenerat mellan stolarna. Dvs. levnadstecknaren försvarar sig mot skönlitterär kritik genom att påpeka att han är historiker och mot historikerkritik genom att påpeka att han är romanförfattare.

Amatörens andra immuniseringsstrategi heter ohämmad ideologiproduktion och medaljutdelning, hagiografi kort sagt. Ett färskt exempel anlände härom veckan i ett brev, där jag av sekreteraren i Berwaldkommittén tillfrågades om jag ville bidra att ytterligare förgylla en man som otvivelaktigt var en av "Sveriges största tonsättare genom tiderna".

"Berwald framstår för eftervärlden som något av ett universalgeni", skriver sekreteraren. "Han varvade sitt komponerande och musicerande med företagande och deltog i samhällsdebatten i sann liberalistisk anda. På alla områden tycks han ha varit självlärd, och uppfinningsrikedomen var det inget fel på. Han var framsynt men hade oturen att hela tiden vara före sin tid med sina idéer, varför de ofta förblev på experimentstadiet."

Det där var, för att citera H. B. Palmær, väl mycket lögn på så få rader. För mig framstår Berwald som en fascinerande men ovanligt ojämn tonsättare, där de geniala verken kan räknas på ena handens fingrar. Och vad hans företagsverksamhet och journalistik angår, framtonar han visserligen som en man som följde med sin tid men knappast som någon föregångsman.

Men det är inte mannen Berwald som intresserar oss här utan Berwaldmetoden att skriva en biografi, som både ger amatören stor tillfredsställelse och besparar honom arbete. Ty biografien över den store mannen eller kvinnan skrivs enklast och hagiografiskast genom att bortse från det unikas generalitet. I stället behandlar man stol nr 1, individstolen, som ett kultföremål och låtsas inte om stol nr 2 genom att vid behov bortdefiniera föremålets omvärld som ovärdig och ointressant. Eller för att exemplifiera med Berwaldkommitténs bifogade broschyr: "Det är först eftervärlden som till fullo insett Berwalds betydelse. Musikförhållandena i Sverige var under hans livstid ännu för små för en personlighet av hans originalitet och format."

Simsalabim, och jag skulle kunna fylla på med liknande aktuella iakttagelser från Birger Sjöbergs-sällskapets verksamhet. Ty hagiografifaran är särskilt aktuell inom de kulturvetenskapliga disciplinerna, som sysslar med i bästa fall tidlösa konstprodukter. Där, inom idéhistoria, konstvetenskap, musikvetenskap och litteraturvetenskap, kan man förstå att också proffsen har förhållit sig skeptiska till de deterministiska allmänhistorikerna, som hävdar strukturernas primat och att de aktuella individerna, de s. k. aktörerna, är praktiskt taget utbytbara och därför ointressanta. Ty visst är det svårt att tänka sig att Einstein och Mozart kan behandlas som utbytbara på samma sätt som Carl Bildt och Ingvar Carlsson.

Så låt mig inte ironisera alltför självsäkert över konstvetarnas tanklösa och ofruktbara personcentrering. De två stolarnas dilemma och hagiografiriskan lär för övrigt ingen levnadstecknare undkomma, och ur den synpunkten skulle jag kunna utsätta min egen biografi över A. O. Wallenberg för ganska hårdhänt kritik. Men jag avstår från detta av lätt insedda skäl och ska i stället lyfta fram mina

mera lyckade ansatser, när det gäller att göra spetsforskning av den biografiska genren.

2.

En sådan lyckad ansats anser jag visserligen på förhand dömd att misslyckas, och den gäller ambitionen att inte sopa kontroversiella etiska frågor under mattan. Att förtiga väsentliga men obehagliga sanningar hör inte till vetenskapens natur, men det tycks vara en akilleshäls just för biografien. Sorgligt att säga har den vanligaste frågan till mig under 18 års arbete varit denna: törs och får Du verkligen nedteckna även obehagliga sanningar om A. O. Wallenberg? När jag har svarat ja, har jag mötts av ett skeptiskt leende av bl. a. Svante Nordin (SDS 4/10 1990). Men värre än så, de obehagliga sanningarna har visat sig snabbt transformerbara från en fjäder till fem hönor (och den pikanta fjädern behöver inte vara sexuell, även pengar kan användas till porr). Så skedde när första delen av biografien kom ut 1984 och recenserades under rubriken: VAR DET EN FALSKSPELARES VINST SOM GRUNDADE ENSKILDA BANKEN? Min nya empiriska fjäder kunde förvandlas till denna höna genom att anmälaren självklart utgick från att min historiskrivning var köpt och partisk. Och han skrev inte i något illrött eller populistiskt organ utan i – SAF-tidningen.³ Efter denna erfarenhet kan jag inte annat än höga mina storkapitalistiska finansierares liberala inställning till mitt sanningssägende och samtidigt beklaga dem inför de reaktioner som sannolikt är att förvänta, när sista delen kommer ut.

De etiska problem som möter varje levnadstecknare är i och för sig viktiga och svårösta, men jag kan omöjligen se dem som annat än allmänna historievetenskapliga problem. Att de i stället så ofta uppfattas som speciellt biografiska ser jag som ett av många tecken på obehörig och utbredd dubbelmoral. (Visserligen är dubbelmoral svår att undvika i alla samhällen värda namnet, men det gäller att välja bort de värsta varianterna.) Att så många andra inte delar min uppfattning vittnar i varje fall om utbredd etisk tanklöshet inom historikerskrået och i samhället: hur kommer det sig att man kan tänka sig att (i förbigående) notera nedsättande fakta om t. ex. en socialdemokratisk riksdagsgrupp men däremot dra sig för att tala om att Hjalmar Branting vänsterprasslade (för att ta ett autentiskt exempel)? Är det därför att riksdagsgruppen är så stor, att ingen behöver känna sig personligen drabbad? I så fall är det illa ställt med moraluppfattningen i vårt samhälle, där huvudregeln enligt min mening borde vara den motsatta – att etiska brister hos enskilda är mer naturliga och förlåtliga än hos korporationer och institutioner (*just därför* att de sistnämnda utövar anonym makt). Men om detta borde en särskild konferens hållas, och jag går därför över till en annan djärv ansats med spetsforskningsambitioner, som utgår från en annan uppfattning av begreppet stora män och kvinnor.

3.

Biografier behandlar gärna stora män och kvinnor, men måste detta automatiskt

³O. Bolang i *SAF-tidningen* 1985:8, jfr parallellfallet C.-M. Wendt i *HT* 1986:1.

leda till hagiografi och överskattning av individens betydelse? Låt oss undvika detta genom en mer nykter definition av begreppet stor. Med stora män och kvinnor vill jag mena *individer som positivt eller negativt haft ovanligt stora möjligheter att i ett ovanligt stort tid-rum påverka och förändra livsvillkoren för andra än sig själva* – se där en värdeneutral definition, som täcker in både mänsklighetens välgörare och tyranner.

Utifrån en sådan definition är det lätt att se varför så mycket fruktbar biografi blivit ogjord. Å ena sidan möter oss den late hermeneutikern, som helst håller sig till välgörarna – dvs. stora män och kvinnor som anses höjda över all kritik – och som därmed hamnar i hagiografi, ideologiproduktion och medaljutdelning. Och å andra sidan undviker den distanserade strukturalisten all biografi, därför att han anser att varje individ är utbytbar mot någon annan och därmed ointressant att studera i jämförelse med de bestämmande strukturerna.

Min definition anvisar här en mellanposition. Jag är å ena sidan villig att hålla med hermeneutikern om att biografen måste älska sitt föremål som en mor, även om sonen heter Hitler eller Stalin. Jag är å andra sidan villig att hålla med strukturalisten om att individen är fullkomligt likgiltig i den meningen, att hypotesen om individen som en utbytbar enhet ständigt måste prövas. Jag håller också med om att det biograferade föremålet inte har den minsta chans att lyckas, såvida han eller hon inte kan få de ideologiska, politiska, sociala och ekonomiska strukturerna på sin sida. Men av detta drar jag inte strukturalistens slutsats att individen i fråga är ointressant. Tvärtom bör den store mannen eller kvinnan i sin egenskap av stor ha haft en ovanligt god insikt om de strukturer, som han eller hon var mån om att utnyttja och förändra i sin "baksing med strukturerna" (J. A. Seip).

Det vill konkret säga, att om strukturalisten studerar strukturerna främst med hjälp av eftervärldens teoretiska bjässar, så har jag studerat strukturerna med hjälp av de samtida aktörernas teorier, i första hand min hjältes A. O. Wallenberg, men även hans samtida med- och motspelares. Detta har lett till det pinsamma förhållandet, att jag är betydligt mer hemmastadd i Carl Otto Palmstiernas och Carl Anders Larssons i Maspelösa tankevärldar än i t. ex. Max Webers. Men jag kan inte förneka att det varit lönsamt att studera och analysera framför allt A. O. Wallenbergs åsikter om hur och varför det kapitalistiska samhället skulle etableras i det svenska 1800-talet. Det har resulterat i vad jag menar är en ny och bättre syn på saken än vad eftervärldens teoretiker hittills förmått åstadkomma.

4.

Min ursprungliga utgångspunkt var emellertid mera blygsam. Jag tog mindre sikte på A. O. Wallenberg som en eklektisk men framstående praktisk teoretiker, och mer på att han var en människa. Det är nämligen så med oss människor, att vi har all anledning att vara tvärvetare, dvs. mångsidigt eller allsidigt intresserade; utsetta för alla krafters spel som vi svårundvikligen äro. Detta gäller dock inte självklart i våra yrkesroller, till exempel som specialiserade kulturvetenskapsmän, där framgången tvärtom beror på specialistens skicklighet att utdefiniera och exogenisera väsentligheter, som är främmande för facket. I mitt aktuella fall brydde sig ekonomhistoriker sålunda inte om politiska faktorer och politiska historiker inte om ekonomiska faktorer annat än i deras respektive egenskap av *deus ex machina*. Och fallet var år 1976 desto mer aktuellt, som revirmarkeringen i

Sverige mellan ekonomisk historia och allmän historia av professionaliserings-skäl hade varit ovanligt skarp i såg två decennier.

Det hade uppstått ett ur alla synpunkter beklagligt ingenmansland mellan ekonomisk och politisk historia. Men till detta lovade en biografi över A. O. Wallenberg att bli en förträfflig ingång, eftersom det var känt på förhand, att Oscar Wallenberg varit en ovanligt mångsidig herre. Framför allt hade Wallenberg förenat två högintressanta sidor i sin verksamhet: han hade varit en framstående företags-ekonom, där hans grundande av Stockholms Enskilda Bank 1856 betecknade ett modernt genombrott i det svenska bankväsendets historia, och han hade samtidigt varit en framstående politiker, dels som riksdagsman i borgarståndet och första kammaren ända från 1853 till sin död 1886, dels som flitig skribent i och grundare av diverse tidningar.

Det visade sig mycket riktigt att A. O. Wallenberg medvetet och systematiskt hade begagnat den ekonomiska arenan för att vinna politiska framgångar, den politiska arenan för att nå ekonomiska fördelar – för landet, för medelklassen, för sina politiska och ekonomiska organisationer och för sig själv. Hur detta gick till behöver jag inte gå in på här, men däremot ska jag notera de oväntade svårigheterna att kommunicera resultatet till mina målgrupper, ekonomhistoriker och allmänhistoriker. Ty även om båda var glädjande positiva och konstruktivt kritiska, så tvådde många sina händer, när det gällde de tvärvetenskapliga poängerna. Ekonomhistorikern hade svårt att förstå relevansen av mina långa analyser av A. O. Wallenbergs hantering av ståndsriksdagens ovanligt invecklade politiska maskineri eller av tidens särpräglade liberala ideologi. Och allmänhistorikern hoppade å sin sida gärna över den lika omständliga kartläggningen av de wallenberg-ska innovationerna i det svenska banksystemet.

Jag tröstade mig med att jag hade gjort vad jag kunnat genom att i båda fallen försöka vara pedagogisk till det yttersta. Mer kunde jag inte göra, eftersom den grundläggande idén var att behandla Wallenberg som en kreatör (ett bättre begrepp än aktör). Att då avstå från konsthantverkets komplikationer skulle vara lika orimligt som att avstå från en analys av Finnegans Wake i en biografi över Joyce.

De här specialistreaktionerna har senare blivit mera välkända och återkommande för mig och andra programmatiska tvärvetare på Temainstitutionen i Linköping.⁴ Men vad det gäller den senare utvecklingen har jag å andra sidan kunnat glädja mig åt att åtminstone ekonomhistorikerna blivit mer mottagliga för och intresserade av politisk historia. Det hänger samman med krisen inom den national-ekonomiska teoribildningen, där klassicismen alltmer framgångsrikt har utmanats av fr. a. schumpeterianer och institutionella ekonomer. De har – till skillnad från Gajdar & Co och nyliberalernas blå khmerer – tagit till sig samma enkla insikt som A. O. Wallenberg: att en marknadsekonomi inte kan komma tillstånd och fungera utan ett överordnat, ideologiskt inarbetat, politiskt fastställt och juridiskt upprätthållet regelsystem. – Få se nu om jag också via A. O. Wallenberg kan intressera de ljumma teknikhistorikerna för tanken att analysera det kapitalistiska värdehanteringssystemet som ett stort socio-tekniskt system i Thomas P. Hughes' mening.⁵

⁴Jfr den konstruktiva motreaktionen i J. Anshelm & M. Kylhammar, "Om behovet av samverkan mellan litteraturvetenskap och idéhistoria", 1994 (under antologipublicering).

⁵Se därom G. B. Nilsson, "Kapitalismen som teknik?!" *Polhem* 1994:1.

5.

Jag har alltså all anledning att tacka A. O. Wallenberg för hjälp på den teoretiska traven. Å andra sidan har han berett mig oväntat mycket arbete genom att vara en större man, än vad jag hade förutsett. Stor man enligt den värdeneutrala definitionen alltså, och det visade sig snart, att AOW (hans eget nom de guerre) hade stort inflytande inte bara på den offentliga scenen utan också genom sitt flitiga anonyma arbete bakom kulisserna och som ryckare i marionetterns trådar. Men sådant är svårt och tidsödande att klarlägga och utvärdera, eftersom det här rör sig om maktutövningstekniker, vars "virkning nettopp beror på att de inte blir sett og ikke erkjent", som den skarpsynte Seip uttrycker saken.⁶

Bara ett exempel från Wallenbergs presskampanj mot ett omvälvande men i hans ögon omöjligt förslag från 1881 års bankokommitté, som han först kritiserar anonymt med vänsterargument i vänsterorganet Dagens Nyheter. Därefter anonymt med högerargument i det populistiska veckobladet Vikingen, som samtidigt – med hänvisning till Dagens Nyheter – kan framhålla att inte ens vänstern är nöjd. Slutligen två dagar senare i Göteborgs-Posten med vetenskapligt objektiva argument och en mild tillrättavisning av Vikingen för dess överdrivna personangrepp på kommittéledamöterna. – För att genomföra en sådan vad jag har kallat polytonal presskampanj fordrades givetvis en ovanlig fördomsfrihet hos Oscar Wallenberg, något som enligt den konventionella uppfattningen förvandlar honom från en stor till en liten man, men som enligt min definition gör honom till en ännu större.

Men de etiska problemen har jag redan berört.⁷ Låt mig i stället kort sammanfatta mina lärdomar av biografiskrivandets storhet och elände.

6.

Levnadsteckningen är spjutspetsforskning, i den meningen att den är historiskskrivningens humanistiska grundgenre. Biografen medför som alla genrer ett perspektivval, som med skäl kan kritiseras liksom alla andra perspektivval; nämligen i samma mån som författaren upphöjer sitt perspektiv till det enda tänkbara eller drar slutsatser utöver de implicita och explicita gränser som perspektivet sätter.

Fördelen med det biografiska perspektivet är att det tvingar till tvärvetenskaplighet, nackdelen att det inbjuder till ytlighet. Risken för ytlighet är desto större som den vetenskapliga utbildningen av historieforskare (ännu) inte erbjuder några kurser i skriftlig framställningskonst, än mindre i hur man skriver romaner utan tillgång till relevant källmaterial och avancerad psykologisk teori.

Mitt råd till den presumtive unge biografiskrivaren (de gamla har förhoppningsvis råd att misslyckas) blir följaktligen detsamma som till tvärvetenskapligt och historiskt sinnade doktorander på tema Teknik och social förändring: "Låt

⁶J. A. Seip, *Problemer og metode i historieforskningen*, Oslo 1983, s. 246.

⁷Vad som där bör sägas, är för övrigt redan sagt av J. H. Kellgren i hans företal till Fredmans epistlar ("Anständigheten kom – och sederna försvunno" osv.), dvs. att svårigheten-konsten att tydliggöra oanständiga sanningar inte ligger i saken utan i sättet. Jfr också Louis De Geer till G. Sibbern 2/8 1886: "...men blott så lång tid förflutit, att ingen levande därav såras, finner jag det både lovligt och nödvändigt, att man icke blott tecknar utsidan av människan utan, så vitt man kan, även det inre. Är det en verklig personlighet, förlorar han ingenting därpå, och andra bör man ej skildra."

Dig inte förföras av vardagsordens och de konventionella genrebeteckningarnas magi. Säg inte att nu ska jag skriva en biografi. Säg i stället som Martin Kylhammar: "Jag ser en möjlighet att öppna nya perspektiv på problem som var väsentliga då och som är väsentliga nu. Det kan jag göra genom att skriva en biografi över Sten Selander, men inte en heltäckande biografi, som börjar med mormor och farfar och slutar med åldrande och död utan en biografi, som är relevant för belysandet och lösandet av viktiga frågor, som redan Sten Selander fann vara viktiga."⁸

⁸ Jag anspelar här på M. Kylhammar, *Den okände Sten Selander. En borgerlig intellektuell*, Stockholm 1990, och instämmer samtidigt i huvudsak med T. Kaiserfeld, "Individ och tema. Biografen som avgränsning för problemorienterade studier", *PHT* 1994:1.

Individ och generalisering

Av *Jarl Torbacke*

I sin artikel "Individ och tema. Biografin som avgränsning för problemorienterade studier" (PHT 1994:1, s. 36 ff.) diskuterar Thomas Kaiserfeld några principiellt viktiga synpunkter på biografin som vetenskaplig genre. På flera punkter är det inte svårt att hålla med honom, på andra stimuleras man till invändningar. Det faktum att biografin efter en lång period i glömska de senaste åren har gjort en påfallande comeback motiverar att hans åsikter tas till utgångspunkt för ett meningsbyte som förhoppningsvis kan bidra till vissa teoretiska och metodiska klargöranden. Det är som ett bidrag till en sådan diskussion mitt inlägg här skall ses. Tilläggas bör att mina synpunkter har sin grund i de överväganden kring personskildringen såsom vetenskaplig genre som var aktuella under författandet av min härom året utkomna bok om Carl Grimberg och som jag i viss utsträckning tidigare publicerat i denna tidskrift.¹

Det är ett faktum att skilda genrens popularitet varierar över tid. Medan bland historiker biografin en gång var fullt gångbar som ämne för t.ex. doktorsavhandlingar följde därefter en period då detta tedde sig otänkbart. Personinriktade ämnen ansågs för oproblematiske och skulle bl.a. inte skapa tillräckligt goda befordringsutsikter i den akademiska världen. Forskare emellan betraktades personskildringen av flera skäl helt enkelt som för lätt, disposition ("berättarstruktur" i Kaiserfelds nomenklatur) och avgränsningar var givna, stort och smått blev gärna lika betydelsefulla, resultaten inte tveklöst av allmänt intresse etc. Den av Kaiserfeld påtalade omständigheten att den biografiska formens attraktionskraft brukar göra läsekretsen större kan enligt min mening – och trots den nya högskoleförordningens explicita krav på att forskningsinformationen ska tillmätas ökad vikt – aldrig få bli ett avgörande skäl för prioriteringen mellan en forskningsuppgift och en annan.

Att Kaiserfeld och jag ser olika på personskildringens vetenskapliga möjligheter kan delvis vara en generationsfråga. När han i sin artikel inte utan vidare vill

¹Jarl Torbacke, "Biografin som problem för den generaliserande historikern". PHT 1989:3–4, s. 105 ff.

Jarl Torbacke, f. 1930, är professor i historia vid Stockholms universitet. Bland hans skrifter är *Journalistik på osäkra villkor. Den liberala Afton-Tidningen och dess föregångare* (1966), *Dagens Nyheter och demokratins kris*, 1–2 (1972), "Försvaret främst." *Tre studier till belysning av borggårdskrisens problematik* (1983) samt *Carl Grimberg. Ett underbart öde?* (1993).

rekommendera en ung doktorand att ta för sig ett människoöde som ämne för sin första stora forskarprestation är hans utgångspunkt att uppgiften skulle vara för svår. Vid sidan av god kännedom om det samlade livsverket krävs, menar han, också goda kunskaper om studieobjektets samtid. När jag inledde mitt arbete med boken om Grimberg var det allt överskuggande problemet det motsatta: Skälet var alls inte att jag var "etablerad" som modernhistoriker och kanske också genom tidigare utbildning och forskning i besittning av rimligt goda kunskaper om den tidsperiod (ca 1870–1940) som föremålet för min framställning levde under. Svårigheten låg i hur jag skulle kunna motivera att jag gick på tvärs mot den inom min vetenskap sedan länge etablerade pejorativa synen på biografien som föremål för seriös forskning.

Skillnaden i synsätt mellan Kaiserfeld och mig beror möjligen alltså i viss utsträckning på en äldre och en yngre forskares olika syn på doktorsavhandlingen såsom – för att nu använda gängse schablonuttryck – för den förre utgörande ett mästarprov, för den senare ett gesällprov, dvs. såsom förr liggande på gradual- och numera på nydoktorsnivå. Jag är i viss utsträckning präglad av de nyss anförda skälen för den negativa synen på biografien, han har huvudsakligen upplevt genrens återkomst i rampljuset och syftar därför till att komma till rätta med de svårigheter som enligt hans mening föreligger.

Jag vill dock betona att denna insikt inte får mig att ändra ståndpunkt i sakfrågan. Även om jag som forskarhandledare tillämpar i vissa avseenden annorlunda ställda krav på institutionens doktorander än dem jag själv en gång hade att leva upp till menar jag att nivåskillnaden kan åstadkommas på sätt som inte går ut över vad jag menar vara kvalitetskraven och vad Kaiserfeld utpekar som svårigheter. (I vad mån hans mening har stöd i den speciella praxis som rimligen är under utbildande i det på KTH nyetablerade ämnet teknik- och vetenskapshistoria kan jag förstås inte bedöma.)

Jag kan i alla händelser inte skriva under på hans åsikt att ett biografiskt arbete skulle vara för svårt för en doktorand. Tvärtom skulle en klarsignal för en personcentrerad avhandling från min sida kräva en god stunds begrundan och diskussion med den presumtive författaren om huruvida uppgiften verkligen skulle kunna anses tillräckligt kvalificerad som avhandlingsämne. Den begränsning av avhandlingsarbetet som statsmakterna ålagt handledarna att beakta genom att stipulera att detta blott bör ta fyra år att genomföra kan enligt min mening bättre uppnås genom att man på andra sätt begränsar åtagandet – t.ex. genom kronologiska eller materialmässiga (t.ex. enbart tryckta källor) begränsningar än genom att man medvetet styr in doktoranden på ett fält vars meriteringsvärde jag alltså anser vara omdiskuterat.

Kanske tycks denna snäva inställning till biografien som vetenskaplig genre märklig mot bakgrund av att jag ändå själv som ämnesföreträdare gett mig personskildringen i våld. Som jag nyss antydde och i min tidigare PHT-uppsats utförligt redovisat var det heller inte utan tveksamhet jag gav mig i kast med uppgiften. En absolut förutsättning för ett fullföljande var att resultatet av mina forskningar skulle i någon mening kunna generaliseras. Detta självpålagda krav hade också en annan inomvetenskaplig bakgrund. Inom historieämnet fördes en tid en till viss del ideologiskt färgad debatt om relationen mellan aktör och struktur. Den diskussionen var i hög grad präglad av att det samhällsvetenskapliga teoritänkandet etablerades inom historieämnet. De i växlande grad historiemateria-

listiskt påverkade forskarna som såg de stora samhällsstrukturerna som dominerande samhällsutvecklingen och därmed även som styrande och gränssättande för aktörernas aktionsmöjligheter betraktade naturligt nog en forskning koncentrerad till enskilda aktörer som missriktad och hemmahörande i ett passerat "borgerligt" vetenskapligt stadium. Som så ofta mynnade diskussionen småningom ut i en kompromiss innebärande att även om de strukturer som präglade samhällsutvecklingen dominerade händelseförloppet inträffade det att aktörer i ett visst läge kunde få en avgörande inverkan på detta. Att diskussionen bidrog till att bevara den negativa synen på biografiskt orienterad forskning är självfallet.

För egen del löste jag problemet med generaliseringen med ett såväl subjektivt som teoretiskt grundat resonemang. Det torde vara allmänt bekant att objektet för min studie, Carl Grimberg, genom de enorma upplagorna på sitt populärhistoriska författarskap och sina läroböcker kom att präglade den svenska samtids historiesyn. Hans livsverk fick därmed generell betydelse och hans biografi motsvarande intresse. Men avgörande för ämnesvalet var att det med teoretisk utgångspunkt i Antonio Gramscis syn på de intellektuellas roll i samhällsutvecklingen var mig möjligt att även i mer vetenskaplig mening generalisera Grimbergs roll – han framstår som en typisk representant för de bärande och bevarande skikten i ett skede av stora förändringar då ett äldre etablissemang är på väg att ersättas med ett nytt. Han blev därför också utsatt för angrepp från denna nya elit och karakteriserades av dess företrädare som en reaktionär nationalist.

Thomas Kaiserfeld tar i sin artikel upp generaliseringsproblematiken. Han poängterar de svårigheter som jag här just påtalat. Men han glider över i ett resonemang som främst gäller hur ändå med hjälp av en biografisk infallsvinkel en forskningsuppgift kan avgränsas till hanterbara proportioner – samtidigt som han säger sig vilja värna om generaliseringsmöjligheten. Jag har som inses svårt att i alla stycken följa hans argumentation. Men viktig är hans synpunkt att inte bara personer av "central betydelse" förtjänar vetenskapligt grundade biografier – avgörande är vilka problem historikern med objektets hjälp menar sig kunna belysa. Studier av föga prominenta personer kan ge inblick i för många människor viktiga och angelägna förhållanden (t.ex. inom vardags- och yrkesliv).

Otydligheten i Kaiserfelds generaliseringsresonemang manifesteras, som jag uppfattar hans resonemang, framför allt när han exemplifierar sin tankegång genom att redovisa ämnet för sin doktorsavhandling: En biografi över den svenske fysikern Ragnar Holm. Han tycks då mena att kravet på generalisering till fullo uppfylls om författaren genom den biografierade personens liv och verk kan belysa ett eller flera "teman" som kan anses vara av allmänt intresse.

Resonemanget tangerar mitt eget men förefaller väl osofistikerat. Möjligen tillspetsar man om man säger att det starkaste motivet för biografien över Holm i själva verket tycks vara att denne efterlämnat ett källmaterial som gör den tänkta studien möjlig. Till ett sådant resonemang är jag en klar motståndare. Jag valde själv en gång – före det explicita teoretiserandets tid – ämne för min doktorsavhandling – om den sedan länge nedlagda liberala Afton-Tidningen – på den grund att den till skillnad från tidigare monograferade tidningar *inte* efterlämnat ett sammanhållet arkivmaterial varigenom forskningsuppgiften blev av allmänt intresse. Att välja ämne efter materialtillgång skulle ju innebära att vissa historiska händelser och förlopp aldrig blev behandlade.

Men viktigare är att Kaiserfeld och jag tycks operera med skilda teoretiska be-

grepp. När han talar om sitt val av "teman" framgår inte på vilka grunder dessa är valda – om och i så fall hur de skulle vara teoretiskt förankrade. Enligt den för mig gällande regelboken skall den teoretiska utgångspunkten skapa möjligheter till att formulera en rad påståenden eller hypoteser vilka författaren ska söka verifiera med hjälp av ur källmaterialet hämtad empiri. Resultaten av forskningen blir om prövningen av hypoteserna utfaller till belåtenhet därmed kännetecknade av logisk substans och är i speciell mening konsistenta.

Jag vill avslutningsvis gärna upprepa att jag i stora stycken delar Thomas Kaiserfelds syn på den vetenskapliga praktiken vad gäller biografien som genre. Jag uppskattar hans strävan att göra den akademiskt gångbar inom historieämnet. Jag vill också gärna på nytt markera att där jag finner att våra åsikter går i sår detta kan ha sin grund i rötter i olika ämnes- och institutionskulturer.

Vad som skiljer oss är framför allt olika mening om huruvida den biografiska framställningen är lämplig som ämne för doktorsavhandling samt om sättet att teoretiskt förankra och därmed uppnå generalitet i forskningsresultaten.

Jöns Matthias Ljungberg. Matematiker, astronom, tekniker och industriman II

Av Olle Bergquist

Det är som mekaniker eller maskiningenjör, som industrispion, industriell ledare och teknisk expert i allmänhet man ser Jöns Matthias Ljungberg i hans senare verksamhet. Detta hans nya liv hade börjat redan under professorstiden i Kiel. När han 1778 besökte Lichtenberg i Göttingen hade han en längre tids resa i England bakom sig, en resa han börjat sannolikt 1776. Vad han från denna och andra färder han företagit som anställd i Kiel fått med sig i form av folioband fyllda av anteckningar och ritningar för industriella ändamål¹ skulle, i den mån man kunde tala om något naturligt utnyttjningsområde, ha kommit Danmark till godo, eftersom Kieluniversitetet genom ett dansk-ryskt fördrag 1773 gått över i danska kronans händer.² Detta hindrade honom inte från att på hemresan, troligen 1777, ta vägen över Sverige.³ Här skall han "i största hemlighet" ha skrivit till Kommerskollegium, berättat om den stora skörd han gjort i England och erbjudit sig att ta avsked från sin professur "såvida han här hemma kunde försäkras om nödigt uppehälle".⁴ Det han främst syftat på att införa i hemlandet skall då ha varit en spinnmaskin, en kardningsmaskin och en förbättrad typ av ångmaskin.⁵ Att döma av en uppgift i den till synes enda bevarade antecknings- och ritningsfolianten (från 1787–89), om vilken mera nedan, har Ljungberg vid den här tiden dessutom haft någon kontakt gällande lackeringsprocedurer med "Hr. Directeur Ahlströmer", väl Johan Alströmer, vars resor 1777–80 förde honom såväl till Göttingen som England där han 1777, alltså samma år som Ljungberg, spionerade inom landets blomstrande industri för familjekoncernens räkning.⁶ Ljungberg måste anses ha varit lämplig i de alströmerska sammanhangen men några andra kontakter synes inte ha ägt rum.⁷

¹ *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män*, 8, Stockholm 1876, s. 321. Uppgiften utan tvivel riktig.

² P. Ritterbusch m.fl., *Festschrift zum 275jährigen Bestehen der Christian-Albrechts-Universität Kiel*, Leipzig 1940, s. 9 f.

³ Inte heller här andra belägg än *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män*, 8, s. 321 f. Uppgiften dock även här säkerligen riktig.

⁴ Se not 3.

⁵ Uppgiften om spinnmaskinen (möjlig Arkwrights) i *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män*, 8, s. 322. Om de två andra maskinerna, se A.C. Manthey, *Biografier fra Ordenskapitelet 1809–1817* (Biographier udg. af Ordenscapitelet), u.o.o.å., s. 64 f. (KB)

⁶ Om Alströmers industrispionage i England, se "Märkliga 1700-talssamlingar gömda på Stockholmsmuseum", *Svenska Dagbladet* 22/4 1963, och "Unikt fynd i museums packlårar", *Smålandsposten* 22/4 1963, m.fl. tidningar runt detta datum.

⁷ Dr Arvid Bäckström, som arbetade med de alströmerska samlingarna, meddelade mig vid ett tillfälle att det inte finns andra belägg för kontakter mellan Johan A. och Ljungberg.

Olle Bergquist, f. 1933, fil. lic., är lektor i Katrineholm, kulturskribent och förf. till *Duellen i Göttingen 1780* (1991).

Den förfrågan han gjorde hos Kommerskollegium om intresse förelåg besvarades med "att hans anbud ej kunde antagas".⁸ Detta fick ske trots att bl.a. "Rikens Höglofliga Ständers Handels- och Manufactur-Deputations Berättelse, angående de Svenska Manufacturers Tilstånd och Beskaffenhet ifrån 1764 til 1768 års slut" klagat över nergången just inom spinneriområdet där verksamheten drabbats av förminskning och nerläggning.⁹ Anders Gustaf Barchaeus som träffade Ljungberg i London antecknade i sin resejournal:

Sann Reflexion. Den tid har varit (i Xstinas och C XI. tid) och är icke mer i Sverige at skiklighet uppsökes ehvarest den finnes och nytjas. Ehvad lysande i Regering kan finnas, så är det allenast et sken när detta profvet felar. Vet man någon ting ädlare än skiklighet? Nej, ändock sökes den icke. Sådant dunklar Gustafs krona.¹⁰

Efter det misslyckade hembudet gick Ljungberg med sitt kunnande, ritningar och projekt dit han lagligen först bort gå, d.v.s. till Danmark och Köpenhamn. I oktober 1777 skrev Andreas Peter Bernstorff till Ditlev Reventlow att professor Ljungberg kommit till Köpenhamn och talar om honom i berömande ordalag¹¹ och i februari 1778 hade numera exsvensken enligt vad densamme skrev till Reventlow fått danska Kommercekollegiet på sin sida:

Le professeur Liungberg a si bien persuadé ici plusieurs membres du college du commerce de ses talents, pour le mécanisme des fabriques, qu'ils l'ont engagé à aller de nouveau en Angleterre aux dépends du fonds de ce départ'.

Il en aura sans doute parlé à V.E. Il n'y aura guères moyen de le lui refuser. Il pourra aussi devenir par là très utile, et assembler des notions dont il enrichira ensuite ses leçons.¹²

I november samma år var det inte längre föreläsningarna i Kiel som skulle berikas: "Le profess. Liungberg a de si grand talents pour la mécanique des fabriques, et les objets de son voyage en Angleterre sont à cet égard si importants pour l'état, que je crois qu'il faudra bien se prêter à la prolongation de son absence ...".¹³ 1799 bad Kommercekollegiet att Ljungberg måtte släppas från Kiel¹⁴ och något senare började Bernstorff och Reventlow se sig om efter en efterträdare till professuren i Kiel.¹⁵ År 1780 flyttade Ljungberg till Köpenhamn, blev kommitterad i Oekonomi- och Kommercekollegiet¹⁶, utnämndes till justitieråd¹⁷ och valdes in i

⁸ *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män*, 8, s. 322. Uppgiften säkert riktig. Bland Kommerskollegiets handlingar på RA finns inget bevarat i denna sak – ganska mycket material från denna tid är förstört.

⁹ Berättelsen om manufakturerna tryckt i Stockholm 1769, se *Lärda Tidningar* 1770, nr 30. I samma journal, nr 32, finns flera klagoskrifter nämnda. Apropos Ljungbergs försök att introducera de nämnda maskinerna kan nämnas att Kungl. Tekniska Högskolan bland Bergsskolans gamla papper har ett rikt material på detta område.

¹⁰ A.G. Barchaeus' reseanteckningar finns i UUB, X 401. Det citerade återfinns i 1:a häftet efter anteckningar-na 6/9 1777. Uppgiften att Barchaeus träffat Ljungberg i London finns i 2:a häftet, s. 45.

¹¹ A.P. Bernstorff till D. Reventlow 25/10 1777, Aa. Friis, ed., *Bernstorffske Papirer. Udvalgte Breve og Optegnelser vedrørende Familien Bernstorff. Tiden fra 1732–1835*, 3, Köpenhamn 1913, s. 529.

¹² Bernstorff till Reventlow 14/2 1778, Friis, a.a., s. 550.

¹³ Bernstorff till Reventlow 7/11 1778, Friis, a.a., s. 582.

¹⁴ Kansliet i Köpenhamn till universitetsmyndigheten i Kiel 11/8 1799, Landesarchiv Schleswig-Holstein, A XVIII, Nr. 651.

¹⁵ Bernstorff till Reventlow 13/5 1780, Friis, a.a., s. 620.

¹⁶ *Meddelelser fra det kgl. Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongeriget Arkiv for 1886–88*, Köpenhamn 1889, s. 200 (Den civile Centraladministrations Embedsetat 1660–1848) m.fl. källor.

¹⁷ Kungligt brev 3/5 1780 samt Allerunderdaanigst Forestilling 6/5 1780, Kommercekollegiets forestillinger og resolutioner, Danske 1780, No. 42, Rigsarkivet, Köpenhamn.

Det Kongelige Videnskabernes Selskab¹⁸ vars sekreterare, Bugge, i detta sammanhang skall ha yttrat att han vore ansedd som "den förste Mathematicus i Danmark".¹⁹ Samma omdöme kom så småningom även Lichtenberg till del i vad avsåg Tyskland och denne skrev om sin vän och de många andra utlänningar som rönte prov på den liberalitet visavi talanger de danska statsmännen visade denna period: "Alles Gute, scheint es, will nach Kopenhagen ...".²⁰

Ljungberg byggde sina kardnings- och spinnmaskiner som båda ställdes upp i den manchesterfabrik som den då nyligen från Stockholm komne fabriören Charles Axel Nordberg²¹ just upprättat. Nordberg fick maskinerna gratis mot förpliktelse att hålla dem hemliga.²² Hemliga eller icke fick i alla fall greve Knut Posse se Nordbergs fabrik och Ljungbergs maskiner 1782. Han kom till Köpenhamn sommaren detta år, tydligen i sällskap med två herrar vid namn Roberg och Apelquist, och hade rekommenderats till justitierådet Ljungberg av någon av Wadströmarna. Han skriver i sin resedagbok²³ om sitt besök på fabriken:

Mr Jungberg vint peu apres me prendre pour me faire voir la fabrique de toile peinte située hors de la ville, ou une multitude de mains sont occupés a Peindre la toile tirée des Indes pour y etre ensuite exportée avec profit par les Europeens. De la nous fumes voir la fabrique de Manchester de Mr Norberg, Suedois établi en Danemarck. Il y a deux machines l'une pour carder la laine, l'autre pour la filer que Mr Jungberg a exemtés d'apres le modele Anglois tres ingenieuses, et dont on fait ordinairement mistere, mais

¹⁸ Det Kongel. Videnskabernes Selskabs Protocoll, Selskabets arkiv, Köpenhamn, nr 2, s. 38

¹⁹ *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män*, 8, s. 322. Om Ljungbergs riksdanska verksamhet ett och annat i J. Kragh Høst, *Entwurf einer Geschichte der dänischen Monarchie unter der Regierung Christian des VII.*, 1, Köpenhamn 1813, "Ein Par kleine Zusätze", s. 5 f.; C. F. Bricka, ed., *Dansk biografisk Lexikon*, 10, Köpenhamn 1896; P. Engelstoft, ed., *Dansk biografisk Leksikon*, 14, Köpenhamn 1938; Manthey, a.a.; R. Nyerup & J.E. Kraft, *Almindeligt Litteraturleksikon for Danmark, Norge og Island*, 1–2, Köpenhamn 1820; O.J. Rawert, *Kongeriget Danmarks industrielle Forhold fra de ældste Tider indtil Begyndelsen af 1848*, Köpenhamn 1850; *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män*, 8; C. Nyrop, *Johan Frederik Classen*, Köpenhamn 1887; *Meddelelser fra Det Kongl. Gehejmearkiv og det dermed forenede Kongerigets arkiv for 1886–1888*, Köpenhamn 1889; E. Holm, *Danmark-Norges Historie fra det store nordiske Krigs Slutning til Rigenes Adskillelse 1720–1814*, 5, 6:1, 6:2, Köpenhamn 1905–09; C.A. Bruun, *Kjøbenhavn. En illustreret Skildring af dets Historie, Mindesmærker og Institutioner*, 3, Köpenhamn 1901; Friis, a.a.; N. Nielsen, *Matematiken i Danmark 1528–1800*, Köpenhamn & Kristiania 1912; L. Bobé, ed., *Efterladte Papirer fra den Rentelowske Familiekreds i Tidsskrummet 1770–1827*, 9, Köpenhamn 1922; E. Nystrøm, ed., *Luxdorfs Dagbøger indeholdende Bidrag til det 18. Aarhundredes Stats-, Kultur- og Personalhistorie*, 2, Köpenhamn 1915; A. Lomholt, *Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab 1742–1942*, 1, Köpenhamn 1942; J.O. Bro Jørgensen, *Industriens Historie i Danmark*, 2, Köpenhamn 1943. – Otryckt material: Det Kongl. Videnskabernes Selskabs Protocoll, Videnskabernes Selskabs arkiv, Köpenhamn, passim; enstaka handlingar av Ljungbergs hand, ibid.; Ljungbergs brev till Ernst Schimmelmann 1781–91, Schimmelmannske Papirer, Rigsarkivet, Köpenhamn, Pk 9a; Kommercekollegiets forestillinger og resolutioner. Danske, 1780 f., Rigsarkivet, Köpenhamn. Materialet är på enstaka punkter utnyttjat i en del av de nämnda tryckta arbetena.

²⁰ Lichtenberg till Chr.H. Pfaff 16/10 1794, A. Leitzmann & C. Schüddekopf, ed., *Lichtenbergs Briefe*, 3, Leipzig 1904, s. 137.

²¹ Om denne, se P. Engelstoft, ed., *Dansk biografisk Leksikon*, 18, Köpenhamn 1940, s. 241. Han föddes i Sverige 1740 och dog i Köpenhamn 1812. Efter 15 år i England återvände N. till Sverige och grundade en manchesterfabrik i Stockholm. Intresse förelåg även i Danmark och 1778 kom N. dit. I samarbete med Ljungberg upprättade han ett bomullsspinneri för statens räkning, fick ställning som officiell appetör och fick införselrätt. Han konstruerade även andra maskiner, blev 1787 beständig direktör för "det kgl. danske Bomuldsmanufaktur" och företog långa resor i England för att sätta sig in i modernt fabriksväsen. Han lärde sig noggsamt svårigheterna att realisera sina planer där och i Danmark, tillverkade spinn-, trösk- och tågvirkesmaskiner men gick trots flit och understöd i konkurs 1806. 1794 blev han preussiskt kommerseråd och senare kammarråd.

²² Resolution 24/4 1780. Kommercekollegiets forestillinger og resolutioner, Danske 1780, Nr 32, Rigsarkivet, Köpenhamn.

²³ K. K:son Posse: Resedagbok och resebrev 1782. Grefve Knut Posse. Resa Stockholm–Köpenhamn 15 Juni–9 Aug. 1782, UUB, Posse 28. Posse umgås inte bara med Ljungberg i Köpenhamn utan också med hans broder Lars Daniel Ljungberg i Helsingborg på hemvägen.

que nous vimes sans la moindre difficulté. La fabrique est d'ailleurs en fort bonne etat, on y fait des etoffes tant de demi Soye que de Manchester d'une beauté singuliere, et dont les derniers egalent presque le velours. Ensuite nous allames a une fabrique de drap que nous examinames aussi. Elle est tres bien montée mais les draps suedois valent cependant celles qui se font ici.

Johan Niklas Lindahl jämförde i ett brev till Gjörwell från Köpenhamn den 10 november 1794²⁴ den danska och svenska hantverks- och manufakturstandarderna, berättade om Nordbergs fabrik och om de svenska instrumentmakarna Appelberg och Ahl och sade att han blygdes att tala om att "i Danmark är öfwer 10.000 infödde Swenskar, i Norge 8.000, af alla Professioner, samt dagarbetare. En större mängd skall dock ännu finnas i Ryssland och flere Länder." Detta var nog så riktigt, antalet svenska sjömän av olika grader, hantverkare och tjänstefolk som av olika skäl gick i utländsk tjänst under 1700-talet var förkrossande sett i relation till landets befolkning och behov, och både de ansvariga och de samhällskritiska var av och till oroad av läget.²⁵

Även andra svenskar intresserade sig för Nordbergs och Ljungbergs skapelser. Benjamin Höijer, som for genom Danmark på sin väg ut 1798, antecknade ett och annat i sin dagbok om den hemliga fabriken.²⁶ En svensk fabrikör vid namn C.J. Schönherr var 1810 mycket kritisk mot de danska siden- och klädesfabrikerna som han tyckte var dåliga. Samtidigt som Nordberg fick maskinerna beslöts att arbetet på en större variant av spinnmaskinen skulle börjas.²⁷ Konstruktionerna fick även annan efterföljd och Edvard Holm menar i sin Danmark-Norges Historie att de bägge svenskarna överhuvudtaget spelade den största rollen inom det danska fabriksväsendet denna tid.²⁸ I Sverige fick deras skapelser om inte annorstädes i varje fall efterföljd i Kullen. En handelsman vid namn Hummel, son till en kyrkoherde i Lundby pastorat och Vättle härad, säger i en självbiografi som han 1803 sände in till Göteborgs Vetenskaps- och vitterhetssamhälle att han som ägare till ett vattenfall vid sin gård farit till Danmark för att söka kunskap om de där inrättade "Spinnmachiner för Bomull och Fårull". "Under flere resor", fortsätter Hummel,

til Dannemark år 1795 och 1796, lyckades mig finna medel och utvägar til en sådan Fabriks anläggning på min lilla ägendom, sedan jag dertil sökt och fådt Konungens nådiga Tilstånd; emedan Fabriker på Landet då war mot Manufacture Författningar. Denna Fabriks fullkommande til alla sine grenar, utgör nu mitt dageliga bemödande.²⁹

Ljungberg bemöts överallt med aktning och återfinns dessa och de följande åren bredvid namn som de nämnda statsmännen Andreas Peter Bernstorff och Ditlev

²⁴ KB, Ep.G. 7:28.

²⁵ Se bl.a. C.V. Jacobowsky, *Svenskar i främmande land under gångna tider*, Göteborg 1930, kap. 9, och "Hof-sekreteraren C.A. Bohemans Lefnadshändelser, tecknade af honom själf" etc. i C.F. Ridderstad, *Gömdt är icke glömdt*, 3, Linköping 1846. Enligt beräkningar på 1740-talet uppgick emigranternas antal då till c. 8000 per år (C. Silfverstolpe, ed., *Riksrådet A.J. von Höpkens Skrifter*, 2, Stockholm 1890, s. 106).

²⁶ UUB, P 54, Benjamin Höijers handskrifter. Resor.

²⁷ Se not 22.

²⁸ 6:1, s. 142.

²⁹ Anteckningarna daterade Kullen den 26/1 1803 återfinns i Göteborgs Kungl. Vetenskaps- och vitterhetssamhälle. Självbiografier (handskrift), Samhällets arkiv, GUB, s. 225.

Reventlow, vidare Ernst Schimmelmänn, Sybille Reventlow, Louise Stolberg, Fredrik von Buchwald och den mystiske Bedemar (Edvard Romeo) Vargas.³⁰ Hans arbete i Danmark som teknisk expert och hans resor i olika delar av Europa som industrispion och värvare kan någorlunda följas i hans brev till Lichtenberg³¹ och i den inte ointressanta läsning hans rapporter till finans- och geheimestatsministern Ernst Schimmelmänn utgör och som berör textilindustriella ting, bergverk och annat.³² Bland hans många förslag lägger man märke till ett i en skrivelse daterad Köpenhamn den 12 juni 1790:

Endlich da auf Gewehrfabriken Frauenzimmer und Kinder wenig oder gar keine Beschäftigung finden können, so würde es sehr zum Wohlstand der Arbeiter und der etablirten Familien wie auch zum Vortheile des Gutes gereichen, wenn auch dafür gesorgt würde, dass diese Gelegenheit hätten etwas zu verdienen. Spinnereyen würden eine Menge der erwachsenen Frauenspersonen beschäftigen, allein die Einrichtung einer Spinnmühle, die ohnedem vielen Gewinn bringen müsste, würde eine Menge Kinder von 7 bis 9 Jahren in arbeit setzen.

Idéen var inte ny ens i Danmark men kom i denna utformning väl från England. Den tycks ha hört till dem vilka Schimmelmänn på samma papper beordrar en medarbetare "sogleich ... ins Werk setzen zu lassen" och ha anammats.³³ Den mångsidige Frans Michael Franzén hörde 1795 i Göttingen historikern Spittler hålla en "vortrefflicher und interessanter" föreläsning. Professorn talade bl.a. om att folk som inte kan användas inom åkerbruket borde nyttjas till fabriksarbete, nämnde att de stora manufakturerna i England mest sysselsatte "barn och sjuklingar" till följd av de mekaniska framstegen och anförde vidare just Köpenhamns, d.v.s. Ljungbergs och Nordbergs, bomullsfabriker.³⁴

Ljungbergs undersökningar i England 1787–89 kan följas vecka för vecka i den tidigare nämnda folianten.³⁵ Så långt jag kan förstå måste denna volym med sitt till synes oansträngda kunnande, specialisering och bredd, noggrannhet och intelligent sammanfattningar och slutledningar vara unik i sitt slag och ett ymnighetshorn tillräckligt för en bred skildring av engelsk industri under 1700-talet. Stora och små namn inom industri, naturvetenskap, teknik och arkitektur dyker ideligen upp – Boulton, Wilkinson, Watt, Priestley, Arkwright, Smeaton, Baskerville och många andra. Ibland kan justitierådet Ljungberg, som verkar ha lätt att

³⁰ Om denne egendomlige man, sannolikt identisk med romanförfattaren Karl Grosse, se E. Kornerup, *Graf Edouard Romeo Vargas—Carl Grosse. Eine Untersuchung ihrer Identität*, Köpenhamn 1954. Om Ljungbergs samröre med de övriga nämnda se de ovan anförda tryckta brevväxlingarna.

³¹ Som nämnts i uppsatsens första del (*PHT* 1994, s. 17, not 51) finns bara tre brev från Ljungberg till Lichtenberg bevarade, ett av den 16/10 1783, ett av den 21/10 1784 och ett av den 7/11 s.å. (ytterligare ett förtecknat men försvunnet), Nachlass Lichtenbergs, Kasten III, Gött. Staats- und Universitätsbibliothek.

³² 1781–91. Schimmelmännse Papirer, Pk 9a, Diverse Korrespondancer og Breve vedkommende Kommercekollegiet, Handel eller Industri, J–R, Rigsarkivet, Köpenhamn.

³³ Om att idén inte var ny, se Bro Jørgensen, a.a., s. 200 f. Förf. anför också Ljungbergs yrkande, s. 227, men stöder sig på ett senare betänkande. Om efterföljden i samma sammanhang.

³⁴ Franzéns resedagbok 1795–96, 1 (handskrift), KB, Dep. 78, s. 112 f. Att Spittler exemplifierar med de köpenhamnska förhållandena framgår ej av Anders Hernmarcks utgåva av dagboken: *Frans Michael Franzén. Resedagbok 1795–1796*, Borås 1977, s. 64.

³⁵ Anteckningar och ritningar gjorda under resor i England 1787, 1788, 1789 (titel saknas), Kungl. Myntverkets arkiv, RA, Varia I d. Volymens innehåll på tyska, kanske emedan detta språk blivit naturligt för Ljungberg, kanske för Schimmelmänn skull.

få folk att prata, låta sig föras runt utan fara.³⁶ Ibland är det kinkigare som när det gäller Arkwrights spinnmaskiner som skyddas av lag – en förklädd engelsman har, får han höra, ertappats för nära de skyddade maskinerna varefter man försökt svälta ihjäl mannen. Kanske drar han nytta av sin relativt oskyldiga titel, men eljest hjälper han sig som spioner måste med betalade och obetalade kontakter, kunskaper, list, fräckhet, fantasi och tillfälligheter. En korg med reservdelar kan ge goda tips. Det han ägnar sig åt är till synes allt det som finns att ägna sig åt för en man som gärna vill och ser en viss möjlighet att bygga om ett feodalt bonde-land till en industrialiserad välfärdsstat: gevärs- och låskonstruktioner, lackeringsteknik,³⁷ mässingsgjuteri och annan metallframställning, knivtillverkning, platerarbeten, valsverk, tillverkning av stålknappar, gångjärn till spelbord, spän- nen och fingerborgar, färgerier, kemiska ugnar, bläckrecept, tvåldito, ångmaski- ner, spinning Jenny, rör för teleskop och andra ändamål, tryckpumpar, vattenklo- setter, bryggerier, båtar av järn, sågar, hamnkranar, fyrtorn, höjdmätningssinstru- ment, hygrometrar, lösningar av friktionsproblemet (samtal med Watt därom lik- som tidigare i Göttingen med Lichtenberg), vagnshjul, brännspeglars kraft och materialet till dem (Lichtenberg, Wilcke, Gedda och Gadolin anför), hållfast- hetsprinciper, boktryckerier, stilgjuterier, spinnmaskiner, de olika faserna i fram- ställningen av manchestertyger, tvättmaskiner, järnverk, fabriksbyggnader och tjärproduktion. Det Ljungberg sett kommenterar han och jämför med vad han sett på andra håll eller beräknat själv. Han är ytterst noggrann, som om han avsett att varje fabriksbesök m.m. i princip skall kunna resultera i en restlös uppbyggnad av det sedda efter hemkomsten. De flesta beskrivningarna förtydligar han med teck- ningar av detaljer eller helheter och han kommer här och var till reflexioner över lönsamhet och till kritiska funderingar kring den typiska industristaden Birming- hams folk, bebyggelse och livsmedelspriser i jämförelse med förhållandena på andra orter, arbetarnas villkor, seder och bruk. Han reflekterar över kreditsyste- met som förutsättning för en blomstrande handel, över export, tjänstemannapos- ter, skrän och korporationer och förlorar sig endast undantagsvis i betraktelser av annan art som när han i Winckelmanns anda finner en portal vara byggd “in gu- tem Antiken Geschmack” eller om en kyrka antecknar att den är “einfach und edel ... Inwendig herrscht dieselbe edle Simplizität”.³⁸

Den som skrivit om det ovan nämnda alströmerska industrispionaget menar att den svenska industriella revolutionen skulle kommit betydligt tidigare om Johan Alströmer lyckats med sitt försök att få över Boulton och den av honom använda wattska ångmaskinen.³⁹ Det är tveksamt om man skall ägna sig åt sådana spekulat- ioner. Man kunde nog önska över Boulton eller de andra storheterna och deras uppfinningar och fabriker men knappast ens besvära dem med något så befängt om man inte hade svindlande summor och möjligheter att erbjuda vilket man inte

³⁶ Hos en instrumentmakare i London har han till ciceron kemiprofessorn i Åbo Johan Gadolin, småningom lik- som han själv medlem av Vetenskapssocieteten i Göttingen och 1804 kallad att efterträda kemisten Gmelin där.

³⁷ Lichtenberg antecknar i C 219: “Jacobi, du musst nicht glauben, dass deine Kunst wichtiger sey als des Man- nes der Caffetische zu Birmingham lackirt.”

³⁸ Sidan 128.

³⁹ Se not 6. Om dåtidens industrispionage, se även E. Hagen, *En frihetstidens son. Carl Bernhard Wadström*, Stockholm 1946, s. 75 ff.

hade, vare sig man representerade den alströmerska koncernen eller danska staten. De problem som i dag mött och möter dem som vill bygga upp de underutvecklade länderna var ju den här tiden aktuella för både danskt och svenskt vidkommande. Om man så finge med sig specialisterna på tvättmaskiner och vattenklosetter och på något sätt finge i gång produktionen, vem skulle köpa dessa ting, vem skulle installera dem och reparera dem när de gick sönder vilket de väl esomoftast gjorde? Eller vem skulle ens köpa eller byta sig till stålknapparna när man gjorde sina egna hemma och inte behövde så många? Ljungberg tycks ha varit på det klara med detta. Han koncentrerar sig hemma i Danmark på sådant som blivit behövligt, som kan sysselsätta många som annars inte gör mycket nytta och ge dessa något mer att leva på, d.v.s. huvudsakligen textilfabrikation och det mer i manufaktur- än industriform. Det mesta av det ovan uppräknade har han av allt att döma aldrig avsett att försöka realisera. Både i England och på en del andra håll är dessutom även i denna bransch specialiseringen nu så långt gånge att han finner det hopplöst att hitta vad han vill ha med sig hem och som är nödvändigt i Danmark: en fabrikant som står på ett så retarderat plan att han behärskar hela tillverkningen i alla dess faser och kan övervaka allt. Det han finner är "klädesförläggare" och de få undantagen är så pass välbärgade män att det inte lönar sig att försöka locka dem att byta land.⁴⁰ I en senare skrivelse till Schimmelmann, den 29 november 1787, undanber han sig t.o.m. all värvning av folk med tanke på alla svårigheter av olika slag.

I Danmark växte på 1780-talet fram ett ur ekonomisk synvinkel liberalt styrelsesätt som gynnade den industriella utvecklingen, men även om Ljungberg var en mycket begåvad och kunnig man, rönste uppskattning och mer och mer blev regeringens konsult inom ett ganska brett fält, kunde han och hans överordnade och kolleger inte uträtta så mycket. Det hade behövts mer pengar än som fanns och med sin brist på naturrikedomar och transporttekniska förutsättningar var ju Danmark ett svårt fall. Hade han kommit att bli verksam i Sverige som när det gällde råvaror och transportmöjligheter var annorlunda beskaffat men samtidigt fattigt och av och till engagerat i krig, så hade han väl, även med en ställning liknande den i Danmark, inte kunnat uträtta så mycket mer. Det var så mycket annat som slök folk och pengar. Det var f.ö. många som försökte få i gång manufakturer, långt fler än Alströmarna; det var andra än Johan Alströmer som reste i England och spionerade respektive uppehöll industriell kontakt med engelsmän hemifrån. Ritningar kom och t.o.m. engelsmän utan att de obestriddigt många inhemska begåvningarna med hjälp därav lyckades förvandla landets struktur.⁴¹ Något liknande det som Sven Erikson omkring 1800-talets mitt uträttade för den svenska textilindustrin med Rydboholms mekaniska bomullsväveri, Rydals bomullsspinneri m.m., hade med Ljungbergs hjälp kanske kunnat åstadkommas tidigare, d.v.s. redan på 1700-talet, men för mycket därutöver var Sverige nog inte redo.

⁴⁰ Anförvt av Bro Jørgensen, a.a., 2, s. 169 f. (Ljungberg till Schimmelmann 25/10 och 3/12 1784 samt 22/3 1785).

⁴¹ Om svenskar i England och lyckade och misslyckade försök att locka hit engelsmän finns ett rikt material inkl. teknisk brevväxling, ritningar och beskrivningar av maskiner i Kungl. Tekniska Högskolans bibliotek (Stockholm), se "Äldre manuskript" och "Tillägg till Kungl. Tekniska Högskolans biblioteks manuskriptsamling. Förteckning. J.G. Gahns MS.-samling", H-U. Jmf. S. Rydberg, *Svenska studieresor till England under frihetstiden*, Uppsala 1951.

De engelska myndigheterna blev misstänksamma mot Johan Alströmer på grund av hans industriella och politiska sonderingar och började öppna hans brev – namnet manade väl till uppmärksamhet. Han fann för gott att lämna landet.⁴² Ljungberg undgick uppmärksamhet till 1790 då “engelska regeringen” enligt en källa beslagtog “hela kistor” tillhöriga honom,⁴³ tydligen då han skulle bege sig hem efter de ovan relaterade undersökningarna. 1793 utfärdade en av “His Majesty’s Principal Secretaries of State” icke förty ett slags generöst uppehållstillstånd för honom⁴⁴ som medförde “free Liberty and License to dwell and reside at his free Will and Pleasure, with in any part of England Sea Ports & Dockyards excepted as well as within the said Districts, for six months from and after the Date hereof”. Som han emellertid nu börjat med vattentekniska arbeten var inskränkningarna väsentliga och pappret mindre värdefullt. Han kan alltså ha varit i England 1793 och 1796 var han där igen,⁴⁵ denna gång för att studera engelska kanalbyggnationer. Två år tidigare hade regeringen uppdragit åt honom att göra upp principerna för en förbättrad förbindelse mellan Odense och Kattegatt vilket snart resulterade i en kanal.⁴⁶ Efter 1796 skall han ha fortsatt med kanalarbeten och Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenska män säger att han projekterat kanalen mellan Gystingesjön och Köge.⁴⁷

Han avancerade. 1787 blev han medlem av General Fabrik-Directionen,⁴⁸ 1790 av Den Executive Fabrik-Direction och den därmed förenade Land-Fabrik- og Spindeskole-Direction,⁴⁹ 1804 deputerad i Kommercekollegiet,⁵⁰ 1805 verkligt etatsråd,⁵¹ 1808 ordförande för matematiska klassen i Videnskabernes Selskab⁵² och 1810 riddare av Dannebrogen.⁵³

Några enstaka gånger producerade han sig och då i det fack där han börjat, astronomin. I Videnskabernes Selskabs skrifter för 1803 och 1804 publicerade han “Tagttagelse af Mercuris Gang forbie Solen den 9 November 1803”⁵⁴ vari han uppehåller sig vid en koncentrisk ring runt planeten. I von Zachs Monatliche Cor-

⁴² Se de i not 6 ovan nämnda tidningsartiklarna.

⁴³ J. Kragh Høst, a.a., “Ein Paar kleine Zusätze”, s. 5 f. Stället lyder: “Von dem, S. 420 nach meinen ehemaligen Anzeichnungen erwähnten, 1812 als Etatsraht und Commitirter des Commerce-Collegiums, hier gestorbenen grossen Mathematiker Ljungberg, hab ich leider nachzutragen, dass er auf einer wissenschaftlichen Reise in England 1790 fleissige Beobachtungen und Zeichnungen, theils den Wasserbau angehend, gemacht hatte: dass aber dortige Regierung, die Maschinenwesen zu Statsgeheimnissen rechnet, (und dagegen diplomatische Geheimnisse drucken lässt,) jener wissenschaftlichen Arbeiten wegen, ganzen Kisten mit andern Effecten des Gelehrten die Ausfuhr versagte. Den Herrn Bruder des Verstorbenen, königlich schwedischen Obersten und hydrographischen Ingenieur, erinnerte ich, bei dessen neulichem Hierseyen, an jene alte Schuld der Britischen Regierung; wenn vielleicht diese sich mögte bewogen finden, einem Reiche, dessen Volk jenem Reiche so manche Blutopfer brachte, wenigstens ein wissenschaftliches Opfer, ein adelersworbenes Eigenthum eines Schwedischen Bürgers, nicht länger zu versagen.”

⁴⁴ Fasthäftat i den nämnda volymen.

⁴⁵ Enligt Manthey, a.a., s. 65

⁴⁶ Kommercekollegiets Forestillingsprotokoll 29/7 1794, anför i Holm, a.a., 6:2, s. 239.

⁴⁷ S. 322. Någon dansk handling härom har jag inte funnit.

⁴⁸ Kommercekollegiets forestillinger og resolutioner 1787, nr 6.

⁴⁹ Kommercekollegiets forestillinger og resolutioner 1790, nr 31.

⁵⁰ *Meddelelser fra Det Kongel. Gehejmearkiv*, s. 200.

⁵¹ *Ibid.*

⁵² Det Kongel. Videnskabernes Selskabs Protocoll nr 5, Selskabets arkiv, nr 553, s. 169.

⁵³ Manthey, a.a., s. 65.

⁵⁴ *Det Kongelige Danske Videnskabers-Selskabs Skrifter for Aar 1803 og 1804*, 3, Köpenhamn 1805, s. 17 f. Årtalet 1803 i uppsatsens titel skall vara 1802. Språket är danska. Ljungberg föreläste i januari 1803 över samma ämne i Vetenskapssällskapet enligt protokoll nr 4, No 98, s. 88.

respondenz zur Beförderung der Erd- und Himmelskunde trycktes i oktobernumret 1803 en uppsats av honom betitlad "Astronomische Beobachtungen".⁵⁵ Det han iakttagit var "Verfinsterungen der Jupiters-Trabanten" vid olika tillfällen mellan den 28 april och den 27 maj 1803, "Bedeckungen einiger Sterne vom Monde" under tiden mellan den 21 maj 1801 och den 6 maj 1802, en månförmörkelse den 11 september 1802, en solförmörkelse den 16 augusti 1803 och, återigen, "Durchgang Mercurus durch die Sonnenscheibe" den 9 november 1802. En lång tid har förflutit mellan hans observationer i Göttingen och dessa; de är gjorda i hans bostad, är mer hobbyarbete och får kallas tidstypiska.⁵⁶ Det brev han beledsagade uppsatsen till von Zachs tidskrift med och som trycktes i anslutning till den är däremot intressant som ett personligt dokument i astronomernas kamp för ett sådant erkännande att man inte längre, som Kaestner i Göttingen, måste duka kaffebord bredvid tuberna så att intresserade damer och herrar i all komfort skulle kunna titta på lustiga och vackra saker på himlen, eller behöva tillåta sådana som Frans Michael Franzén att rikta dyrbara herschelska instrument mot "ruiner af et gammalt Riddarslott" för att suckande finna det "aldeles förtrollande och magiskt", i alla fall inte när det kanske fanns annat att göra. Tobias Mayer hade dystert menat att det varit bättre om astronomerna inte skjutit astrologien i sank – med den i behåll hade de med de rikas och förnämas hjälp kunnat uträtta mycket, vid sidan om, både i och för sin vetenskap.⁵⁷ Ljungberg var hoppfullare år 1803. I ett brev som trycktes före uppsatsen berättar han att han tidigt tvingats ge upp sitt astronomiska arbete av brist på tid och lägligheter men att vissa stjärnstudier på sistone underlättats för honom genom bättre metoder och tjänligare observationsplats. Han slutar med hoppfulla ord om astronomiens framtid:

Welche Aussichten hat nicht die Astronomie vor sich, nachdem die grössten Astronomen sich mit den grössten Geometern verbinden, und von ihren Regenten fürstlich unterstützt werden. Die Vortheile, die die Welt künftig davon erndten wird, sind nicht zu berechnen ...

Sommaren 1812 dog Jöns Matthias Ljungberg i Köpenhamn. Kanske hade han någon gång farit över sundet till Sverige och hälsat på sin moder som avled 1799, och sin syster som överlevde honom och skall ha varit en lärd kvinna. Sina sista, enligt uppgift sjukliga år skall denne till synes intelligente, anspråkslöse och nyttige man ha varit sysselsatt med arbeten inom matematiken och mekaniken som dock aldrig hann komma till tryckning.⁵⁸ Hans lärare Kaestner hade i februari 1770 hållit ett föredrag i Göttingens Tyska sällskap om det önskvärda i att litet fler följde Tyko Brahes valspråk: "nicht zu scheinen, sondern zu seyn; non habe-

⁵⁵"Astronomische Beobachtungen. Vom Etatsrath J.M. Ljungberg. Kopenhagen, den 27 Aug. 1803", *Monatliche Correspondenz zur Beförderung der Erd- und Himmels-Kunde*, hrsg. vom Freyherrn von Zach, 8, Gotha 1803, October 1803 XXXVI, s. 331 f.

⁵⁶Enligt meddelande från observator Axel V. Nielsen, Århus.

⁵⁷Nämnt i en uppsats av Kaestner ("Haben die Astronomen klug daran gethan, dass sie ehrlich gewesen sind?") i *Schönwissenschaftliche Werke*, 4, s. 166 f.

⁵⁸Enligt *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män*, 8, s. 322. De många "skall" och "enligt" i samband med citat ur dess artikel om Ljungberg är (liksom så ofta eljest i det verket) motiverade av dennas tillkomsthistoria. Några efterlämnade manuskript av Ljungbergs hand har jag inte kunnat finna.

ri, sed esse”. Ljungberg var en välbärgad man när han dog⁵⁹ och det kan knappast ha varit utgiften för ett porträtt som avhållit honom från att låta göra ett – inget sådant synes bevarat, om det nu existerat något. Och när man inte kan finna hans gravsten på Assistenskirkegaarden i Köpenhamn, där han likt annat dåtida bättre folk enligt Dansk biografisk Leksikon skall ligga, och får höra att även förteckningen där man skulle kunnat finna honom gått förlorad, så tycker man att det på något sätt är betecknande. Hans bror, överstelöjtnanten och teknikern Lars Daniel Ljungberg, hämtade kvarlåtenskapen och nu fick Sverige plötsligt på ett par områden del av exsvenskens geni. Men det är en annan historia.

⁵⁹ Att döma av bouppteckningen efter honom i Københavns Skiftekommissions Skifteakter, Bo Nr 31, 1812, Protocol 1, J.M. Ljungberg, Landsarkivet før Sjælland, Köpenhamn.

Recensioner

Apokryfiska forntidskungar

Claus Krag: *Ynglingatal og Ynglingesaga. En studie i historiske kilder* (Kristiansand 1991, 286 s.).

Av de fornnordiska skaldekvädena är det väl inte något som varit föremål för så mycken diskussion som Ynglingatal, känt genom Ynglingasagan, den inledande delen av Snorre Sturlasons från 1200-talet härrörande Heimskringla. Enligt Snorre var Ynglingatal författat av Tjodolf från Hvin för den norske kungen Harald "hårfagres" i övrigt okände kusin Ragnvald (omkr. 900). Kvädet innehåller verser om denne och hans förfäder i inalles 27 led, av vilka de 20 första uppges ha varit sveakungar i Uppsala.

Krag, som är förste amanuens i historia vid distriktshögskolan i Telemark, recenserar inledningsvis den tidigare diskussionen om Ynglingatals ålder och gör därefter en detaljerad och förtroendeingivande undersökning, som leder till betvivlande av den från Snorre Sturlason härrörande traditionella dateringen. Framför allt påpekar han, att Ynglingatal innehåller tydliga spår av kristet medeltida tänkande och lärdom, särskilt läran om de fyra elementen eld, jord, luft och vatten.

Förutom i Ynglingatal och Ynglingasaga förekommer de flesta av de där nämnda kungarna i ett par andra arbeten. Det äldre av dessa är den isländske prästen Are frodes omkr. 1125 tillkomna Islendingabok, där denne uppger sig härstamma från en även hos Snorre nämnd bror till Harald "hårfagres" och Ragnvalds gemensamme farfars farfar. Det andra är Historia Norvegiæ från slutet av 1100-talet, där ynglingagenealogin förs ned till Harald "hårfagre" och hans ättlingar. Krag jämför uppgifterna i dessa verk med Ynglingatal och Ynglingasaga och finner olikheter, som tyder på att varken Are frode eller Historia Norvegiæ känt till Ynglingatal, vilket kan tala för att Ynglingatal tillkommit senare än dessa texter.

Den vunna övertygelsen, att Ynglingatal ej tillkommit omkr. 900 utan omkr. 1200, ger Krag associationer till de s.k. fornaldarsagorna, som i brist på faktisk kunskap om gångna sekler kännetecknas av allehanda genealogiska konstruktioner utan hänsyn till rimlig kronologi. Bl.a. redovisar han, hur Harald "hårfagres" moderhärstamning broderats ut, så att han t.o.m. upp-

ges härstamma från sagohjälten Sigurd fafnesbane (se särskilt s. 180). Det har hävdats, att Harald "hårdråde" (död 1066) ej blev kung i Norge på grund av faktisk eller konstruerad härstamning från Harald "hårfagre" utan som halybror till Olav "den helige". Först med den från Harald "hårdråde" härstammande dynastin uppstod ett behov av att förgylla ursprunget.

Dansken Niels Lukman hävdade i sin avhandling Skjoldunge und Skilfinge. Hunnen- und Herulerkönige in ostnordischer Überlieferung (1943) bl.a. att överensstämmelserna mellan Ynglingatal och det fornengelska Beowulfkvädet inte – såsom länge ansetts klart – bevisar, att de på båda håll nämnda sveakungarna Ottar (Othere) och Adils (Eadgils) verkligen existerat. Enligt Lukman är det i stället fråga om vandrings-sågner, som ursprungligen gällt hunnerkungen Octar och dennes ryktbare brorson Attila. Krag framhåller detta som en möjlighet och föreslår även, att Harald "hårfagres" uppgivne farfar Gudröd "veidekonge" i själva verket är den i frankiska källor nämnde expansive, i början av 800-talet levande danske kungen Godofridus, vars rykte kan ha föranlett hans infogande i genealogin. Att både Harald "hårfagre" och Olav "den helige" av skalder kallats "yngling" uppfattar Krag endast som en omskrivning för furste.

Om Krag har rätt i sitt betvivlande av den traditionella dateringen av Ynglingatal, innebär det en dödsstöt åt den tro på dess källvärde som i Sverige framför allt representerats av Birger Nerman. Det blir också ett stöd för den gentemot den isländska traditionen kritiska inställning som hävdats av bl.a. bröderna Lauritz och Curt Weibull. Några svenska kungar skulle sålunda ej vara kända före de i Rimberts Ansgarsbiografi nämnda kungarna i Birka på 800-talet.

Hans Gillingstam

En medeltida kärleks historia

Monika Asztalos: *Petrus de Dacia om Christina från Stommeln. En kärleks historia* (Uppsala "1991", boken utkom dock 1993, 443 s., personreg.).

Den förste svensk för vilken någon mer ingående biografi kan skrivas är dominikanerbrodern

Petrus de Dacia (död 1289). I en tid när även samhällets främsta är kända endast genom diplomens och annalernas torftiga uppgifter lämnade Petrus en reflexion av sitt inre liv i en litterär produktion som har förtjänat honom epitetet "Sveriges förste författare". Hans författarskap cirklade helt och hållet kring beginen Christina från byn Stommeln utanför Köln, som Petrus träffade när han på 1260-talet studerade vid dominikanernas högskola i staden. Petrus greps djup av Christina och hennes innerliga fromhet. Under resten av sitt liv höll han brevkontakt med henne och författade två skrifter om henne: en prosabiografi och en dikt om 43 hexameterverser åtföljd av en förklarande kommentar. Det senare verket utgavs för första gången 1982 av Monika Asztalos, som nu fortsatt sina studier av Petrus med en biografi. Boken består av två delar: själva biografien (s. 1–184) och en utgåva med översättning av Petrus brev (s. 185–411).

Breven är förstas den viktigaste källan till vad vi vet om Petrus liv. Att ge ut breven är en svår uppgift, eftersom de, liksom Petrus andra skrifter, är bevarade i ett enda medeltida manuskript, den s.k. Jülich-handskriften (nu i Aachen, Stiftsbibliothek Hs. 599), och denna handskrift innehåller ovanligt många skrivfel. Liksom i sin utgåva av Petrus hyllningsdikt visar Asztalos här prov på stort filologiskt skarpsinne parat med sunt omdöme. Trots att breven har utgivits två gånger tidigare av skickliga latinister, först av Daniel van Papenbroeck i Acta Sanctorum 1707 och sedan av Johannes Paulson 1896, har hon kunnat tillföra texten inte mindre än 40 nya emendationer, förutom att hon korrigerat de tidigare utgivarnas felläsningar och missriktade emendationsförsök. I brev 31 från 1288 klagar Petrus exempelvis över att han på länge inte fått något livstecken från Christina och säger att hon inte skall bli förvånad, om hon i fortsättningen får färre brev från honom "quia nemo suis stipendiis militat umquam" (enligt handskriften; 'eftersom ingen någonsin kämpar för sin lön'). Detta uttalande passar inte alls i sammanhanget. Asztalos löser problemet elegant och övertygande genom att ändra "suis" till "sine" – de båda orden är snarlika i gotisk skrift – så att meningen blir 'eftersom ingen någonsin kämpar utan lön'. – Översättningarna som åtföljer den latinska texten är både exakta och läsbara.

I bokens biografiska del behandlar Asztalos först (kapitel 2–9) Petrus liv i kronologisk ordning. Mycket av innehållet är känt förut genom Henrik Schücks biografi "Vår förste författare" (1916) och Jarl Galléns avhandling om dominikanerna i Norden (1946), men Asztalos utsätter materialet för en ny granskning och når många nya resultat. Särskilt gäller detta avsnittet om Petrus hyllningsdikt, som väl knappast någon av

hennes föregångare riktigt förstått. Både här och i övrigt har Asztalos kunnat sätta hans lärdom, som överdrivs av tidigare uttolkare, i sitt rätta perspektiv: Petrus är "okritisk och osjälvständig i förhållande till sina källor" (s. 13).

I flera fall har Asztalos kunnat korrigera de tidigare gängse tidsbestämningarna av Petrus brev, vanligen med övertygande resultat. Ett av dessa fall är dock värt en närmare granskning, särskilt som Asztalos omdatering har konsekvenser för Petrus biografi. Det gäller brev 2 (i Asztalos nya numrering; tidigare XXXVII), i vilket Petrus meddelar Christina att han har förflyttats till ett annat konvent utan att nämna till vilket. Gallén ansåg att brevet var skrivet strax efter det att Petrus flyttat från Skänninge, där han efter avslutade studier var lektor från 1271 och fortfarande 1277, till Västerås, där han bevisligen var prior 1278. I detta brev hälsar Petrus bl.a. till kyrkoherden Johannes i Stommeln, som hade avlidit redan 5 juli 1277. Gallén menade att Petrus skrev brev 2 antingen i slutet av 1277 eller i början av 1278, innan han nåtts av nyheten om Johannes död. I brev 3 (tidigare LIX), daterat 11 oktober utan år, men rimligen skrivet 1277, nämner Petrus inte kyrkoherden, utan ber Christina att låta den svenske dominikanen Laurentius, som studerade i Köln, att skriva ned hennes svar. Asztalos menar att Laurentius inte skulle ha givits detta sekreteraruppdrag, om inte Petrus varit medveten om att kyrkoherden Johannes, som tidigare varit Christinas sekreterare, var död. Asztalos drar därför slutsatsen att brev 2 måste ha skrivits före brev 3 och föreslår att det förra dateras till senåret 1272 eller 1273. Eftersom Petrus här säger att han just förflyttats menar Asztalos att han hade blivit lektor i Västerås och sedan (senast 1277) flyttat tillbaka till lektoratet i Skänninge. Hon förbiser dock att Galléns utsaga att Petrus uppenbarligen hade förflyttats till Västerås när han skrev brev 2 bara har giltighet om man daterar det till 1277/78. Om man däremot accepterar Asztalos datering finns inga hållpunkter för att avgöra till vilket av ordensprovinsens konvent Petrus förflyttats.¹ Även omdateringen skulle kunna ifrågasättas, eftersom den endast är baserad på antagandet att Petrus inte skulle ha givit sekreteraruppdraget åt Laurentius så länge Johannes var i livet. Den förre var trots allt både landsman och ordensbroder till Petrus. Det före-

¹ Möjligen kunde man också invända att Petrus uppgift att han bor "djupt inne i landet" och att "det sällan händer att utlänningar reser härifrån och aldrig att köpmän gör det" stämmer illa med Västerås, som i och för sig är beläget inne i landet, men var en viktig handelsstad med tyska förbindelser tack vare metall-exporten från Dalarnas bergslager. Det är dock troligt att vi har att göra med en litterär kliché.

faller rimligare att anta honom som sekreterare än att tvingas förutsätta att Petrus i mitten av 1270-talet inte verkade i Skänninge när vi säkert vet att han var lektor där både 1271 och 1277.

I de senare kapitlen (10–15) övergår Asztalos till att tematiskt behandla vissa aspekter av Petrus skrifter, särskilt hans brev. Tidens uppfattning om andlig vänskap, vilken tydligt påverkat den bild Petrus velat ge av sitt förhållande till Christina, litterära och skolastiska motiv i breven behandlas liksom brevväxlingens praktiska villkor. I det kanske mest intressanta kapitlet (11) jämför Asztalos de av Petrus brev som ingår i Christina-biografin och de brev som bevarats separat. Hon finner intressanta skillnader som tillåter henne att dra den övertygande slutsatsen att Petrus i biografen infogat fiktiva brev, vilka på sin höjd kan vara baserade på de brev han verkligen skickade till Christina. Biografins brev är mindre vardagliga, mer lärda och förmedlar en teologiskt renlärig bild av Christina och Petrus kärlek till henne. Det är uppenbart att Petrus här skrev för en större publik, i hopp om att hans biografi en dag skulle komma att räknas som en helgonvita. Eftersom det är ovanligt att både redigerade och "äkta" brev av en och samma medeltida författare har bevarats, är detta resultat viktigt också för den internationella brevforskningen, som tyvärr torde hindras av språksvårigheter från att ta del därav.

Tack vare sin ingående kännedom av den värld Petrus levde i och noggrant källstudium kan Asztalos kasta nytt ljus på en av de mest fascinerande medeltida svensarna. Biografen är desto mer välkommen som brevutgåvan med översättning tillåter var och en att även ta del av Petrus egna ord.

Anders Winroth

Könssjukdomarna sedan Sturarnas tid

Då jag i denna tidskrift 1983 recenserade Åke Thotts bok om sin släkt, reserverade jag mig mot dennes uppgift, att unionskungen Hans och det svenska riksrådet Åke Hansson (Tott) led av syfilis. K. F. Söderwalls "Ordbok öfver det svenska medeltids-språket" översätter nämligen sjukdomsbeteckningen "pocker" med (smitt-)koppor. Först K. G. Ljunggrens supplement till samma verk tillägger alternativt översättningen syfilis.

Ljunggrens och Thotts översättning har sedan dess kommit att bestyrkas från sakkunnigt håll. Nils Thyresson, som före sin pensionering var professor i dermatologi och venerologi vid Karolinska institutet, har nämligen närmare analyserat uppgifterna om "pocker" i brev i Sturear-

kivet i boken *Från fransoser till AIDS. Kapitel ur de veneriska sjukdomarnas historia i Sverige* (Trelleborg 1991, 183 s.). Där får man veta, att den danske medicinhistorikern Vilhelm Möller-Christensen vid undersökning av 18500 kranier och andra skelettdelar, varav mer än 2000 från Danmark och Sverige, påträffat syfilitiska skelettförändringar endast i gravar från tiden efter år 1500. Detta har av patologen professor Folke Henschen i en artikel i *Medicinhistorisk årsbok* 1965 sammanställts bl.a. med en skrift från omkring 1505 av spanjoren Rodrigo Dias de Isla. Denne var verksam som läkare i Barcelona 1493, då den från Amerika återkomne Columbus motogs av spanska hovet och visade upp medförda indianer. Dias de Isla berättar i sin skrift, att åtskilliga av amerikafararna medfört den nya sjukdomen, och att han behandlat den. De hade smittats av indianer på Haiti. Enligt den danske historikern C.F. Allen kom syfilis till Danmark 1497 med de 6000 sachsiska landsknektar som kung Hans tog i sin sold och satte in i sitt krig mot Sverige. Thyresson citerar ett brev från 1507 om den "främmande sjukdom" som kom in i Sverige under kung Hans' regering. Han har också refererat brev i Sturearkivet, som visar att sedermera riksföreståndaren Svante Nilsson var sjuk i syfilis redan 1499, och att hans död i slag-anfall 31 december 1511 eller 2 januari 1512 sannolikt berodde på bristning av ett aortaaneurysm till följd av bensyfilis i tertiärstadiet. En annan syfilisdrabbad "kändis" från samma tid var hövitsmannen på Tavastehus Åke Jöransson (Tott), alltså inte dennes kusin Åke Hansson, som Åke Thott trodde.

Thyressons bok fortsätter med uppgifter om könssjukdomarnas historia under följande sekler. 1500-talets läkarböcker innehåller en del om dem. Sedermera assessorn i Collegium medicum Johan Linder, adlad Lindenstolpe (1676–1723), publicerade 1705, 1707 och 1713 skrifter i ämnet. Under det följande seklet tillkom ett trettiotal provinssjukhus, där de flesta patienterna var veneriskt sjuka. Senare upplysningsskrifter om könssjukdomar skrevs under 1700-talet av Johan Gustaf Hallman (1726–97), Johan Lorens Odhelius (1737–1816) och Johan Adolph Wadström (1748–1809). 1811 utsände Collegium medicum ett cirkulär till läkarna att rapportera om urartade veneriska sjukdomar. Carl Gustaf Osbeck (1766–1841), som var kurhusläkare först i Vadstena och sedan i Stockholm, blev känd för sin propaganda för en kur mot urartade veneriska sjukdomar, som han fått kännedom om i Köpenhamn. 1861 inrättades en e.o. professor i syfilidologi vid Karolinska institutet. En av dess innehavare, Edvard Welander (1846–1917), grundade 1900 i den gamla tullstugan i hörnet av Fridhemsgatan och Hantverkargatan på Kungshol-

men i Stockholm den första asylen i världen för barn med medfödd syfilis. Han utgav 1898 (ny upplaga 1905) en bok om könssjukdomarnas historia i Sverige. 1927 ändrades denna professur till att omfatta även dermatologi (läran om hudsjukdomar).

Hans Gillingstam

I Vasatidens Stockholm

Birgitta Lager-Kromnows arbete *Att vara stockholmare på 1560-talet* (Stockholm 1992, 367 s., ill.) knyter an till Nils Ahnlunds stora medeltidshistorik över staden och till Ingvar Peterzéns "Studier rörande Stockholms historia under Gustav Vasa" och skildrar 1560-talets Stockholm och dess invånare. Arbetet inleds med en fyllig teckning av Stockholms historia under 1560-talet, då Sveriges historia i ovanligt hög grad också var Stockholms.

Källmaterialet utgörs till största delen av räkenskaper ur svenska arkiv. Stadens eget arkiv uppvisar stora luckor för 1560-talet. Räkenskaperna skiljer långt ifrån alltid vad som rörde Stockholm från landet i övrigt. Inte minst detta har medfört, att förf:s framställning utgör en arbetsprestation av imponerande mått.

Det kvalitativt tyngsta kapitlet i framställningen behandlar Stockholms befolkning på 1560-talet. Genom sin egen avhandling "Stockholms befolkning på Johan III:s tid" är förf. naturligtvis sällsynt väl skickad för uppgiften. Befolkningen uppdelas i de båda huvudgrupperna kronans tjänare och de borgerliga befolkningsgrupperna.

De talrika kronotjänarna utgjorde befolkningens flertal. Det viktigaste källmaterialet utgörs av räktekammarböckerna samt hovets och slottets avlöningsregister. Antalet varierar, delvis också beroende på brister i källmaterialet. Det högsta antalet, 3367, redovisas för 1562. Medeltalet ligger på cirka 1900. Åtminstone hälften av dem torde ha varit familjebildande. Hovfolk och centralförvaltningens personal varierade kraftigt i antal, beroende på om kungen fanns i Stockholm eller ej. Erik XIV uppehöll sig i Stockholm eller dess närhet under fem av sina åtta regeringsår. Den militära personalen utgjorde en betydande del av kronans tjänare; år 1562 uppgick de till 922 personer. Ett i genomsnitt hundratals beställningstagare utförde olika arbeten åt kronan och avlönades i kontanter och in natura. De tycks ha kontrollerats ganska noga. Arbetsdagen varade i sju timmar och de försumliga drabbades av löneavdrag, ibland mycket kraftiga. En läsare funderar över hur denna kontroll tillgick. Den största kategorin av kronotjänare under 1560-talet ut-

gjorde de som räkenskapsmässigt förts till Stockholms slott, inklusive Skeppsholmen med Skeppsgården, och de båda ladugårdarna. Hit hörde t.ex. skeppare, vaktpersonal, anställda inom vapenindustrin, skrivare och en stor personal för slottets försörjning med mat och dryck. En mängd yrken fanns representerade. Förf:s förteckning upptar inte mindre än 168 yrkesbeteckningar. Den ekonomiska och sociala spännvidden mellan t.ex. en amiral och en "syltekona" var givetvis enorm.

Beräkningen av borgerskapet och närstående grupper blir på grund av luckor i källmaterialet ännu osäkrare. Antalet borgare och köpsvenner uppgick enligt 1560 års skottebok till cirka 700. Ett intressant avsnitt behandlar de yrkesarbetande kvinnorna. Inte minst genom sin lika arvsrätt med männen har de haft ekonomiska resurser att spela en framträdande roll i stadens näringsliv och utövat en mängd yrken både bland kronotjänarna och borgerskapet.

Vid mitten av 1560-talet drabbades Stockholm av pesten, vilket givetvis påverkade befolkningsutvecklingen negativt. Några exakta beräkningar av antalet offer medger dock ej källmaterialet. Förf. har själv i sina tidigare forskningar beräknat stadens folkmängd till 7500–8000 personer 1582. Det förefaller troligt, att stadens folkmängd var något högre 1560. Avsaknaden av skottebok gör det omöjligt att med någon högre grad av säkerhet beräkna den borgerliga befolkningens minskning efter peståren 1565–66. Allt tyder dock på en kraftig nedgång. De kronoanställda kunde däremot lättare ersättas.

De båda följande kapitlen ägnas åt handel och hantverk. Handel och sjöfart sörjde för varuförsörjning och varudistribution, hantverket beredde råvarorna, och service- och transportyrken fick det hela att löpa runt. De största arbetsplatserna sorterades som nämnts under kronan: slottet, skeppsgården, bössgjutarverkstäderna, lådmakargården och myntet. En omfattande rustningsindustri drevs i staden som en följd av kriget.

Åtskilligt av dessa kapitel upptas av invecklade källdiskussioner och faktsäckade beräkningar av in- och utrikeshandels omfattning och har väl främst intresse för specialisterna. Men samtidigt kan förf. också tillgodose den intresserade lekmannens behov. Med konkretion och liv skildras både i dessa kapitel och på andra håll i boken ett stort antal personer: Lille Jöns Anderson, som hon själv tidigare behandlat, den tyske köpsvennen Gilius Sasse med sin väldiga omsättning, och bössgjutaren Gilius Packet, som verkligen visste sitt värde och kunde ställa väldiga krav på kungarna. Förf:s tidigare verksamhet som redaktör för Svenskt biografiskt lexikon har säkerligen spelat sin roll och gjort henne till något av den korta biografins mästare.

Den sociala omsorgen samt kyrkan och skolan behandlas likaledes i två kapitel. Kronan kunde hjälpa sina anställda på olika sätt, ofta genom befrielse från bördor eller naturatillskott på lönen. Särskilda omsorger bestods krigsfolket. Sjuka, skottskadade och gamla knektar kunde få underhåll på kronans slott och gårdar mot att där hjälpa till efter förmåga. Barnen hade skyldighet att underhålla sina föräldrar, om de var i stånd därtill. Kungar och stormän gav allmosor och gåvor. På Danvikens hospital fick många av de allra fattigaste sin försörjning.

Ett dussintal präster var i tjänst samtidigt, och flera av dem porträtteras. Stadsskolans uppgift var att ge grundutbildning för blivande präster och att förse kronan och adeln med förvaltningspersonal. Skolmästartjänsten i Stockholm innehades av en rad begåvade personer, bl.a. av den stridbare Abraham Angermannus, sedermera ärkebiskop.

Bokens återstående fyra kapitel torde ha motsvarigheter i de allra flesta stadshistoriska framställningar: privilegier, rättsväsen, skatter och styrelsesätt behandlas. Förhållandena i Stockholm avviker dock i vissa avseenden från andra städer.

Kapitlet om privilegierna kretsar främst kring de privilegieförhandlingar, som fördes med kungamakten 1562, och som med ganska gott resultat för stockholmarna resulterade i 1563 års privilegier. Speciellt för Stockholms rättsväsen är den ökända, av Erik XIV i november 1560 inrättade höga nämnden, som blev högsta dömande instans, undantagandes då avgörandet lämnades till konungen personligen. Nämnden var enda instans mot försumliga kronotjänare. Vid många tillfällen fälldes i nämnden slutlig dom i ärenden, som tidigare hade behandlats av tingsrätter eller rådsturätter. Dess sammanträden ägde vanligen, men inte alltid, rum i Stockholm. Nämnden förvandlades, som Jerker Rosén utrett, stegvis till en politisk domstol genom kombination av dödsdomar åtföljda av tortyr mot personer, som misstänktes för förrådiska stämplingar. Nämnden blev ett allt lydigare verktyg i Jöran Perssons hand och dödsdomar avkunnades på löpande band.

I "stadsens tunga" ingick skatter, vakt, vård, dagsverken och gästning. Den tidens kommunal-skatt, skottet, utgjorde en mindre del av bördorna och rader av extraskatter och andra bördor lastades som nämnts på stockholmarna under 1560-talet. Styrelsen i Stockholm utövades dels av kronan dels av Stockholms lokalförvaltning. Slottsfogden företrädde kronan vid rättssammanträdena på Stockholms rådstuga. Regeringsansvaret, i synnerhet under konungens frånvaro, låg till stor del hos stadens ståthållare, och i en årsvis genomgång redovisas de alla. Lokalförvaltning-

en ombesörjdes i Stockholm som annorstädes av borgmästare, rådmän och stadsskrivare. Jöran Persson kom att bli en viktig maktfaktor också för Stockholms stad.

Birgitta Lager-Kromnow har genom sin tidigare verksamhet haft osedvanligt goda förutsättningar för sin uppgift. Resultatet har blivit en fängslande och målande beskrivning hur det var att vara stockholmare på 1560-talet – en framställning som med stor behållning kan läsas både av specialisten och den intresserade lekmannen.

Gustaf Jonasson

1500-talets svenska adel

Jan Samuelsons doktorsavhandling *Aristokrat eller förädlad bonde? Det svenska frälsets ekonomiska och sociala förbindelser under tiden 1523-1611* (Lund 1993, 361 s.) särskiljer sig till sin uppläggning från flertalet andra historiska avhandlingar därigenom att förf. till stor del använder den s.k. prosopografiska metoden, som innebär att man samlar ihop biografiska notiser om individer och därav bygger upp historien om ett kollektiv. Ibland kallas det att man skriver en kollektivbiografi, ett uttryck som rec. finner vara missvisande, eftersom ordet biografi så starkt är knutet till individer och ett kollektiv, exempelvis den av förf. behandlade adeln, inte kan jämföras med en individ, som lever ett biologiskt liv. Ambitionen att skriva en kollektivbiografi kan lätt leda till ett överbetonande av biologiska, genealogiska och psykologiska aspekter och förklaringar, som vad beträffar kollektiv vanligen visar fel. Förf. har dock inte i större utsträckning hemfallit åt sådana betraktelsesätt, även om han måhända överdriver släktförbindelsernas betydelse och kanske också alltför mycket utgår ifrån att adeln utgjort en sammanhållen enhet.

Den prosopografiska metoden är givetvis högst berättigad i de sammanhang där man med den kan ge vägande svar på intressanta historiska frågor. De frågor förf. ställer är utan tvivel intressanta och viktiga. Han vill ta reda på hur stort frälseinnehavet av jord var på 1500-talet och hur det fördelade sig på olika skikt inom adeln. Han vill också veta hur omfattande den politiska eliten inom adeln var och i vad mån den sammanföll med den ekonomiska och sociala. Två andra frågor gäller hur ofta det förekom att adelsmän förlorade sitt adelskap liksom i vad mån ståndet kompletterades genom att ofrälse förvärvade adelskap. Slutligen tas ett i forskningen just nu särskilt aktuellt ämne, nämligen klient-patron-systemet, upp i ett kapitel om sådana relationer inom adeln.

Samuelson visar att adelsståndet under perio-

den 1523-1611 var litet men till storleken förhållandevis stabilt i det svenska riket (Finland ingår hela tiden i siffrorna) och att det omfattade 5-600 vuxna män med deras familjer. Kvantitativt låg adelns tyngdpunkt i Mälaramrådet, Östergötland, västra Västergötland, Småland och södra Finland.

Av förf:s studium av frälsejordens omfattning framgår att de flesta medlemmar av frälset ägde ganska litet jord och att den ekonomiska eliten utgjorde en mycket liten del av adeln. De stora förläningarna, som främst innehades av denna elit, betydde mycket mer för deras inkomster än deras arvegodts. Därtill kom också grev- och friherrskapen. Särskilt intressant i denna del av avhandlingen är den stora andelen frälsejord, c:a 30 % enligt förf:s beräkningar, som innehades av kvinnor, främst änkor. Därtill kommer de gods som var påförda arvingar och som troligen till inte obetydlig del kontrollerades av kvinnor. Ett frågetecken i sammanhanget blir donationernas plats i förf:s beräkningar. De var, som Sven A. Nilsson visat, av ingalunda obetydlig omfattning men diskuteras inte i Samuelsons avhandling. Förf. kontrasterar ofta arvejorden och förläningarna, medan donationerna försvinner. Detta kan leda till missvisande uppgifter om adelns ekonomiska underlag, som när förf. (s. 112) utifrån påståendet att endast 200 frälsemän hade förläningar hävdar att detta innebär att "mer än hälften av frälset" inte erhållit några jordinkomster från kronan. Till dessa måste dock inkomsterna av donationer föras, vilka enligt Nilsson främst har gått till dem som inte erhöll några förläningar.

Den politiska eliten identifierar Samuelson med riksrådet och dess närmaste släktingar. Liksom Kurt Ågren och Björn Asker visat vad gäller 1600-talet ådagalägger Samuelson att den politiska eliten under större delen av hans undersökningsperiod innefattar familjer med nära släktförbindelser med varandra. Periodvis har dock växlande maktkonjunkturet medfört att den politiska eliten i mindre utsträckning bundits samman av familjeband, så i början av Gustav Vasas regering, under Erik XIV och under Karl IX.

Släktförbindelserna blir för förf. ett tecken på vilka som tillhörde den sociala eliten. Som ytterligare ett indicium väljer han innehavet av stenhus på landet. Av hans inventering framgår att 16-17 släkter hade mer än en sådan herrgård av sten. Till samhällseliten i socialt avseende räknar han de släkter som antingen tillhörde giftermålseliten eller hade stenhus. Vikten av stenhusinnehavet kan dock ifrågasättas, i varje fall för perioden före 1570. Förf. har knappast visat att stenhus under 1500-talet verkligen hade så stort samband med en familjs sociala status. Dessutom tar han enligt rec:s mening i sitt bestämmande av samhällseliten inte tillräcklig hänsyn

till de politiska förändringarna. De två perioder han arbetar med, 1530-70 och 1570-1610, är ganska långa och innehåller synnerligen växlande konjunkture. Det är möjligt att han borde ha delat upp den långa period han behandlar i flera avsnitt. Man kan också fråga sig om det är ett riktigt tillvägagångssätt att bestämma samhällseliten utifrån var de adliga familjerna hamnar på förf:s skalor för politisk, ekonomisk och social status. Det är fr.a. frågan om de sociala kriterierna; dessa borde kanske helst definieras utifrån de under perioden dominerande tänkesätten, vilket förf. inte har gjort.

Till Samuelsons viktigare resultat hör hans påvisande av hur adelskapet kunde förloras genom att man inte presterat den rusttjänst man borde eller genom gifte med ofrälse eller genom att familjen av andra skäl, ekonomiska eller demografiska, sjönk ned i det ofrälse skiktet (av förf. kallat "heraldisk död"). Detta innebar långtifrån alltid att jordinnehavet förlorade sin frälse status; ibland tog kronan över jorden, men ofta lyckades någon adelssläkt tillägna sig densamma.

Adeln gick trots sådana förluster av adliga familjer dock inte under som stånd, vilket främst berodde på att det skedde en nyadling under perioden. Sådant adlande av ofrälse personer skedde under 1500-talet med hänvisning till den tjänst vederbörande gjort eller gjorde kronan, men från omkring 1600 infördes också begreppen "dygd" och "ära" som motiveringar i sköldbrev.

Förf. har många intressanta uppgifter om klient-patronsystemet inom adeln, i vilket sammanhang han kallar adeln ett "informellt nätverk". Det bör dock betonas att klientväsendet inte bör ses som något som inskränkte sig till adeln och att många ofrälse var indragna i samma system. En patron kunde ha både frälse och ofrälse klienter och kunde också befordra att en ofrälse klient adlades. En intressant komplikation som förf. påpekar, är när ofrälse eller lågfrälse sekreterare fungerar som patroner åt högadliga klienter. Här blir förhållandena mer än vanligt dubbelbottnade, eftersom sekreteraren i vissa situationer och i ett ändrat politiskt läge behövt kunna nyttja den högadliga klienten som sin patron. Denna dubbelhet i klient-patronförhållandet återfinns särskilt under perioder av stark kungamakt, exempelvis under 1710-talet då den lågbördige Casten Feif intog en stark ställning hos den enväldige Karl XII och hade många klienter som i börd och social status överträffade honom.

Frågan är hur man skall bedöma förhållanden då en kung eller en furste har av honom beroende personer som han hjälper fram. Förf. talar t.ex. om hertig Karls "klientnät". Det torde här i högre grad vara fråga om ett feodalt trohetsförhållande mellan honom och adeln i hertigdömet, medan relationerna mellan hertigen och de ofrälse invä-

narna i samma område bör ses som ett förhållande mellan herre och tjänare eller undersåte.

Klientsystemet är i Sverige en fejdalsamhällets skapelse, som under 15–1600-talen fick stor betydelse för uppkomsten av den centraliserade statens byråkrati. Det skulle ha varit intressant om Samuelson undersökt detta sammanhang. Överhuvud skulle man ha önskat att han hade gjort sin avhandling mera analyserande än vad den nu är. Detta hade fordrat en stramare och mer sammanhållet tematisk uppläggning. En linje som hade kunnat följas hade varit framväxandet av den centraliserade statsmakt som karakteriserar stormaktstiden. I detta perspektiv hade klientsystemet med fördel kunnat studeras liksom nyadlingarna under perioden. Som förf. påpekar, dock utan närmare diskussion, var den stora majoriteten adlade civila tjänstemän. Det kunde ha diskuterats om det viktiga ur statsmaktens synpunkt under 1500-talet var att befördra sin kontroll av riket genom att skaffa fogdar och andra civila tjänstemän ute i landet respekt och status genom adlandet. Hur nyadlingarna än skall tolkas hade deras innebörd varit värd en mer ingående analys i avhandlingen.

Den som är intresserad av personhistorien under Gustav Vasa och hans söner kan hämta mycket ur Samuelsons avhandling. Tyvärr saknas personregister, vilket dock till viss del kompenseras av de i bilagorna upptagna listorna över alla rådsmedlemmar 1523–1611 och över dem som adlats under samma period. Dessutom ingår i bilagorna en förteckning över stenhus på landet under 1500-talet och deras ägare, kommentarer till olika rusttjänstlängder liksom några kortfattade observationer till en del tryckta adelsgenealogiska verk. Särskilt de kapitel som behandlar nyadlingarna, förlusten av adelskap och klientväsendet innehåller intressanta personhistoriska uppgifter.

Sammanfattningsvis finns anledning framhäva att Jan Samuelson har gett ett värdefullt bidrag till 1500-talsforskningen genom de fakta han har dragit fram och sammanställt. De ger tillsammans en klarare bild av adelns ställning, dess olika skikt och inre nätverk liksom av de faktorer som både förändrat dess struktur och bidragit till att stabilisera dess position som det ledande ståndet i vasatidens Sverige.

Stellan Dahlgren

Erövraren från Norden

Sverker Oredsson: *Gustav Adolf, Sverige och trettioåriga kriget. Historieskrivning och kult* (Lund 1993, 339 s., personreg.).

Sveriges inträde i trettioåriga kriget 1630 har

gett upphov till en omfattande litteratur. Genom sin studie av denna vill Sverker Oredsson dels undersöka olika mönster i uppfattningarna om det svenska ingripandet, dels ge ett eget bidrag till diskussionen om företagets orsaker och verkningar.

Undersökningen grundar sig på en genomgång av drygt 300 års Gustav Adolfs-litteratur, varav en stor del torde erbjuda en ganska tröttsam läsning. Oredsson håller dock humöret uppe, tar författarna på allvar och strävar uppenbarligen efter att redovisa deras resonemang på ett sätt de själva skulle kunnat godkänna. Den historiografiska presentationen, som upptar större delen av boken, ter sig både grundlig och välbalanserad. Oredsson urskiljer tre dominerande "sanningar" eller traditioner på området, en protestantisk-nordgermansk, en katolsk och en antikrigs-"sanning". Andra indelningar hade varit tänkbara, vilket Oredsson naturligtvis är medveten om. Den protestantisk-nordgermanska gruppen har definierats utifrån svenska och tyska konservativt-nationella historiker som t.ex. Nils Ahnlund, men rymmer också moderna forskare med en helt annan historiesyn, som Eva Österberg och Göran Rystad. Ingen som läser Oredssons bok kan få uppfattningen att Österberg och Rystad har ett synsätt närtstående Ahnlunds; men därigenom ifrågasätts onekligen också Oredssons breda gruppindelning. De mönster i Gustav Adolfs-uppfattningarna, som han redovisar, hade motiverat en finare gruppindelning av de moderna historikerna.

Oredsson visar tydligt, hur utomvetenskapliga faktorer styr historikernas skiftande syn på Gustav II Adolf. Denna påverkan torde i regel ha skett utan att historikerna själva varit medvetna om den eller, om de varit det, sett den som ett problem. Oredssons demonstration är mycket lärorik.

Påfallande är att så gott som alla författare i den väldiga Gustav Adolfs-litteraturen bedömer kungen som en sällsynt skicklig statsman och krigare, även de som inte hyser minsta sympati för hans syften. En avvikande åsikt framfördes dock av den tyske socialisten Franz Mehring 1894; kungen var enligt honom medelmåttig som statsman likaväl som fältherre. En intressant kontrast till Mehring utgör den svenske historiematerialisten Per Nyström, som i tidskriften *Clarté* 1932 inrangerade Gustav Adolf bland historiens stora statsmän jämtes med Napoleon, Wallenstein och Lenin. Oredsson: "Det sistnämnda sällskapet var nytt för Gustav Adolf och säkert fint enligt Nyströms uppfattning" (s.169).

På grundval av sin historiografiska genomgång ger Oredsson också en egen tolkning av Sveriges inträde i trettioåriga kriget. Hans uppfattning är att ansvaret för inträdet faller på Gus-

tav Adolf personligen (s. 247) och att kriget redan från början var ett anfalls- och erövringskrig (s. 246). Vad gäller frågan om ansvaret kan invändas att Gustav II Adolf trots sin stora personliga auktoritet inte regerade enväldigt och knappast kunde genomföra ett krig mot riksrådets vilja. Mellan kungen och hans rådgivare fördes en lång diskussion huruvida det ur den svenska statens synpunkt vore ändamålsenligt att föra ett offensivt krig mot kejsaren. Och rådet, med Axel Oxenstierna i spetsen, ställde sig bakom kungen. Gustav Adolf var pådrivande vid krigsbeslutet, men bar inte ensam ansvaret. Dock är det sant att hans auktoritet ibland nästan förefaller sätta riksråden ur spel: Genom att de beretts tillfälle att "opponera contrarie" mot offensivkriget hade de "så mycken mindre frihet här efter att disputera om jag haver gjort rätt eller orätt", yttrade Gustav Adolf i rådet den 3 nov. 1629 (SRP, 1, s. 227).

När det gäller krigsmålen hos de aktörer som med Gustav Adolf i spetsen ledde Sveriges ingripande 1630 bör man mer än Oredsson – och många andra bedömare – beakta vad dessa personer faktiskt sade och skrev till varandra i ämnet. Detta belyses av ett rikt material i form av brev, rådslag och riksrådsprotokoll. Dessa handlingar var inte avsedda för offentligheten, inte propagandistiska, utan måste ses som internt arbetsmaterial. Och så vitt recensenten förstår tyder detta material på att omsorgen om Sveriges suveränitet och säkerhet var kungens och rådets starkaste skäl att gripa till offensiven mot kejsaren. Riksråden instämde i kungens argument, att rikets säkerhet hotades av kejsaren. Eftervärlden kan med Oredsson (s. 245) mena att något sådant hot inte fanns, och det är tänkbart att rådsherrarna gjorde en felbedömning. Men man kan knappast betvivla, att faran för dem tedde sig överhängande. Sigismunds landstigning i Kalmar 1598 var inte glömd, och nu hade man att göra med en långt mäktigare fiende. "Antingen måste vi succumbra, eller vältra stenen av oss: och antingen väntan i Kalmar, eller mötan i Strålsund", som Gustav II Adolf uttryckte saken i rådkammaren den 3 nov. 1629. Men visst fanns det en stor oro hos beslutsfattarna huruvida Sveriges stat och folk skulle orka med ett offensivt storkrig i Tyskland. Hotet kunde ju också mötas med defensiva åtgärder. Beslutet om offensiv vållade därför mycken vanda – exempelvis lade riksrådet Mattias Soop sin röst för kriget med förbehållet "så framt medlen vela räcka till att utförat". Starka skäl talar för att den svenska statsledningens beslut att ingripa i tyska kriget fattades inte i en stämning av erövringslusta, utan i avsikt att möta vad som sågs som ett dödligt hot mot rikets säkerhet.

Hos läsaren skapar Oredsson en viss förskräckelse över att så många professionella his-

toriker kunnat avge så många utomordentligt dåligt underbyggda omdömen om Gustav II Adolf och hans tid. Som Oredsson framhåller är det inte särskilt smickrande för historikervärlden, att 1800-talets självständigaste och fördomsfriaste svenska Gustav Adolfs-bedömare var "outsiders och i viss mån amatörer, kaptenen, militärhistorikern och politikern Julius Mankell och författaren August Strindberg". Inte nog med det. En ledande akademisk historiker, professorn och riksarkivarien Clas Odhner, tillrättavisade Mankell därför att han drog ned i stoftet "det största och skönaste minne som Sveriges historia äger" (s. 138) – verkligen ett absurt argument i en nutida historieforskarens ögon.

Förvisso har vetenskapssynen ändrats sedan Odhners dagar och det är lätt för den moderne historikern att ta avstånd från yttranden som det anförda. Men som Oredsson påpekar är ödmjukhet på sin plats. Ett intresse för produktionen av historiska "sanningar", t.ex. om Gustav II Adolfs tyska krig, bör leda till ökad generositet mot andra "sannings"-traditioner än den egna och en ökad uppmärksamhet mot de fördomar och schabloner som styr och styr den egna kulturens föreställningar. "Och här skall då inkluderas den vetenskapliga produktionen" (s. 261). Sverker Oredssons bok har redan inspirerat till en intressant liten studie (Erik Ringmar i SJH 1993, s. 233 ff.) kring historikernas fångenskap i den egna traditionen och den egna tiden. Att den debatten förs vidare är angeläget.

Björn Asker

Maktens nätverk under 1600-talet

Svante Norrhem: *Uppkomlingarna. Kanslijänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa* (Umeå 1993, 200 s.).

Erik XIV:s sekreterare Jöran Persson har kommit att symbolisera den intrigante och inflytelserike kunglige rådgivaren som viskar maktens ord i sin herres öra. Men han representerar också ett socialt fenomen: uppkomlingen eller den lågbördige lägre ämbetsmannen som lyckas svinga sig upp till en maktposition närmast tronen.

Svante Norrhem har nyligen disputerat i Umeå på en intressant avhandling på detta tema. Norrhem anger sex skilda frågeställningar. Som en huvudfråga ser han den sociala sammansättningen av de kungliga sekreterarna. Andra frågor kretsar kring det s.k. patron- och klientsystemets betydelse vid rekrytering, men också hur klientskapet påverkade sekreteraren i hans fortsatta karriär. Norrhem diskuterar också frågorna om sekreterarnas formella ställning, deras makt och inflytande (eller snarare deras och omvärldens

föreställningar därom) och slutligen deras förhållande till de etablerade eliterna i samhället. Tiden är 1600-talet och perspektivet har vidgats till att förutom Sverige omfatta ett antal andra europeiska länder, främst England, Frankrike och Spanien, även om huvudintresset knyts till svenska förhållanden.

Det från 1500-talet väl kända bruket av ofrälse eller nyadlade sekreterare inom de kungliga kanslierna som fick ett stort inflytande upphörde således inte under det följande seklet. Tvärtom ökade det. Norrhemns undersökning omfattar hela 93 svenska kanslitijänstemän verksamma under perioden 1600–1680.

Jöran Persson är förvisso välkänd. Hans många efterföljare under 1600-talet är däremot för det mesta ganska okända. Det är Svante Norrhemns förtjänst att ha satt strålkastarljuset på dessa anonyma kanslibyråkrater som spelade en så viktig roll i den fortgående kampen mellan kungamakten och aristokratin under 1600-talet.

Norrhem skildrar en kanslibyråkrati i förändring. Det handlar om en process, en övergång från ett personligt styrelsesätt där ofrälse eller lågbördiga sekreterare spelar en central roll som monarkens personliga rådgivare till ett styrelsesätt där monarken regerar via en administration. Sekreteraren blev placerad som en andra rangens tjänsteman med en överordnad administrativ chef mellan sig och monarken.

Norrhem beskriver framväxten av en helt ny grupp ofrälse eller nyfrälse kanslitijänstemän som tog plats i en väl organiserad byråkrati av det slag som vi känner. *Formellt* innebar det en degradering för sekreteraren, som ju tvingades rapportera till en överordnad, men Norrhem kan visa att förändringen inte nödvändigtvis medförde ett sämre *reellt* inflytande för den enskilde sekreteraren, om han nämligen hade monarkens förtroende.

Det står dock klart att sekreterarna främst intresserar författaren som ett *socialt* fenomen, något som bokens titel ju också antyder. Men detta förhållande innebär inte att boken domineras av siffror och tabeller. I själva verket finns mycket litet av sådant.

Framställningen har en resonerande och analyserande karaktär, hela tiden i ett jämförande internationellt perspektiv. Således finns inte heller särskilt många uppgifter av biografisk karaktär för den läsare som främst är intresserad av personhistoria. Visserligen har författaren som en särskild bilaga fogat en sammanställning över ett antal mer eller mindre framgångsrika sekreterare; men den är kort – bara 8 namn – och bygger nästan helt på uppgifter i biografisk litteratur. Det är strukturerna och processerna som intresserar Norrhem, inte så mycket de enskilda individerna.

För det mesta bygger Norrhemns slutsatser på analyser av litteraturen i ämnet. Och den är numera omfattande, om man ser till situationen i Europa utanför Sverige. Norrhem har skickligt använt sig av all denna nya kunskap för att ge ett internationellt perspektiv på den svenska utvecklingen.

Med ett väsentligt undantag har Norrhem i endast marginell omfattning använt sig av primärmaterial, hans förteckning över otryckta källor upptar bara en dryg sida.

Undantaget utgörs av författarens analys av makt- och inflytandeproblematiken, enligt min mening hans mest intressanta bidrag. Norrhem kan visa att 1600-talets kungliga sekreterare utgjorde en mycket betydelsefull grupp i den svenska makthierarkin. De utövade sin makt genom att påverka i ett komplicerat nätverk av informella kontakter. Mönstret såg olika ut under olika tider. Inflytandet varierade med den enskilda kanslitijänstemannens kapacitet och ambitioner. Inte minst var det beroende av hur de personliga relationerna till beslutsfattarna såg ut. "Detta betyder", framhåller Norrhem, "att vissa ambitiösa och kapabla tjänstemän med goda relationer till sin överordnade, i de fall de överordnade hade möjlighet att utöva makt, kunde utöva ett påtagligt politiskt inflytande" (s. 149). Sådana män var, menar Norrhem, Nils Chesnecopherus, Johan Adler Salvius och männen kring Karl XI, såsom Erik Lindschöld.

Dessa personer hade således politiskt *inflytande* i kraft av sina goda relationer till olika beslutsfattare, i många fall kunde de rentav utöva politisk *makt* i den meningen att de själva kunde fatta politiska beslut. Det innebär också att det i dessa senare fall fanns andra kanslitijänstemän längre ner i hierarkin som strävade efter att vinna inflytande på deras beslut genom att upprätthålla goda relationer till dem.

Det är *en* typ av nätverk som Norrhem beskriver (dock utan att använda termen "nätverk"), ett "maktens nätverk" av det slag som vi känner det idag (se nedan). Han beskriver också en *annan* typ, ett system med "patroner" och "klienter" som karaktäriseras av ömsesidiga beroendeförhållanden och lojalitetskrav. Det var ett mycket tidstypiskt fenomen.

Patron-klientsystemets betydelse i olika avseenden diskuteras ingående hos Norrhem, dock utan att någon direkt koppling görs mellan detta system och sättet att utöva makt/inflytande. Men problemet framstår som centralt om man vill förstå tidens maktbärande och maktutövning.

För den lägre ämbetsmannen var det en nödvändighet med en "patron" om han ville göra karriär, menar Norrhem. Klientens relation till sin patron var av avgörande betydelse. Beroendet var ömsesidigt, tjänster byttes mot gentjänster.

Norrhem inleder en intressant diskussion om systemets betydelse för rekrytering. Men diskussionen kommer på något vis av sig sedan författaren noterat att det mot periodens slut blev allt svårare för en patron att agera till förmån för sin skyddsling. Utvecklingen gick mot en försvagad ställning för patronerna. Norrhem exemplifierar med Magnus Gabriel De la Gardie, som han menar aldrig lika konsekvent byggde ett klientsystem till stöd för sitt arbete i kansliet som Axel Oxenstierna och tidigare Karl IX gjorde.

Två andra faktorer fick istället stor betydelse: släktskapet och de nyfrälse egna framgångsrika karriärer. Vi fick ett stort inslag av nepotism i kansliet. Norrhem menar att släktskapet på så vis blev "en underminerande faktor för patron- och klientsystemet" (s. 82).

Norrhems iakttagelser är intressanta inte minst i ljuset av de resonemang som Peter Englund för i en uppsats om just 1600-talets patroner och klienter och som publicerades samma år som Norrhem's avhandling kom, 1993. Englund pekar i denna på att det inom både stat och adel vid århundradets mitt flockas allt större grupper med, som han uttrycker det, "uppkomlingar" som inte har folk inom den gamla adeln att tacka för sina karriärer. De stod inte i samma beroendeställning till denna grupp utan kunde agera friare. (Peter Englund, "Om klienter och deras patroner", *Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*, 1993).

Allt detta styrker onekligen Norrhem's tes om en sorts klientsystemets storhetstid under första hälften av 1600-talet, medan det senare under århundradet spelade mindre roll.

Men det vore nog förhastat att därav dra slutsatsen att systemet helt upphörde. Tidigare forskning har således visat att systemet levde kvar åtminstone under första hälften av frihetstiden (Björn Ryman, Eric Benzelius d.y. *En frihetstida politiker*, 1978).

Onekligen ter sig ett patron- och klientsystem av romersk typ som ett främmande inslag i den svenska kansliidyllen under tidig-modern tid. Ändå är det knappast någon seriös forskare som idag ifrågasätter själva existensen av ett sådant ömsesidigt beroendeförhållande. De former som det tog sig framstår också som typiska för en utvecklade byråkrati som den svenska vid denna tid, även om man tar hänsyn till att en hel del av vad som sas och skrevs säkert bör betraktas som retorik av för tiden konventionellt slag.

Olika tider uppvisar olika byråkratiska former och uttryck. Peter Englund har sökt tydliggöra förändringarna på detta vis: "Vasallen är sedan länge försvunnen. Nu går också den trogne klienten ut genom dörren, och en ny man, den omutlige ämbetsmannen, tar men en bestämd min hans plats" (Englund, a.a., s. 97).

Formerna har skiftat. Men de informella kontakterna har säkerligen i alla tider varit mycket betydelsefulla, inte minst för den som strävat efter makt och inflytande. Norrhem har i ett brett internationellt perspektiv visat hur mönstret kunde se ut för de svenska kanslitjänstemännen under 1600-talet. Likheterna med det fenomen i dagens regeringskansli som en statsvetare har kallat för "maktens nätverk" är onekligen slående (Olof Petersson, *Maktens nätverk. En undersökning av regeringskansliets kontakter*, 1989). Även om mönstret såg litet annorlunda ut, med inslag av kontroll, lojalitet och personliga beroenden.

Bo Hammarlund

Vältalighet och statskunskap

Leif Åslund: *Magnus Gabriel De la Gardie och vältaligheten* (Uppsala 1992, 262 s., personreg., ill.).

Att åtminstone ytligt känna till rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie (1622–86) hör i Sverige till den historiska allmänbildningen; han är ihågkommen bl.a. som tidigare herre till turistmålet Läckö slott och som författare till den psalm, vars tredje strof börjar med de bevingade orden "Jag kommer av ett brusand hav". För historikerna är han intressant främst som ledande gestalt i Karl XI:s förmyndarregering 1660–72. Som sådan har han rönt mycken kritik för regimens utrikespolitiska och finansiella fiasko. Nutida historiker finner det dock mindre fruktbart att diskutera De la Gardies personliga ansvar (se t.ex. M. Reveras art. om honom i *Nationalencyklopedin*, 4, 1990, s. 478) och debatterar hellre generella problem och motsättningar i dåtidens stat och samhälle. Det kvarstår att De la Gardie som rikets kansler var den politiskt mäktigaste företrädaren för svensk aristokrati. Hans sätt att hantera tidens problem är av uppenbart intresse för den som undersöker svensk politik under årtiondena före 1680.

Leif Åslunds syfte med föreliggande studie, nr 1 i serien *Studia Rhetorica Upsaliensia*, är att visa dels hur De la Gardie utbildats till vältalare, dels hur han som talare använde retoriken (s. 20). Något politiskhistoriskt syfte har han alltså inte. Snarast – även om det inte sägs rätt ut – är hans avsikt att med personhistorisk infallsvinkel studera det svenska 1600-talets retorik. Det bör understrykas att det inte finns någon systematisk kunskap om tidens svenska talekonst. Åslund har därvid inte haft något forskningsläge att ta ställning till. Hur De la Gardie som talare förhöll sig till sina samtida är ändå i viss mån känt; vittnesbörden är många om att han ansågs vara en framstående vältalare.

Åslunds resultat bestyrker denna uppfattning. De la Gardie var som talare auktoritativ och formsäker; de retoriska stilmedlen anpassades skickligt efter åhörarna, antingen dessa var riksråd, professorer eller riksdagsbönder. Otvivelaktigt hade De la Gardie en naturlig talang som talare, men Åslund understryker den plikttröhet, energi och målmedvetenhet som han visat i sina studier av retoriken liksom av andra ämnen. I polemik med många tidigare forskare menar Åslund att dessa egenskaper kännetecknade De la Gardie även som ämbetsman: "Det må vara att De la Gardie då och då drog sig tillbaka till sitt *otium honestum*, säkert är att han under sina aktiva perioder var en flitigt arbetande ämbetsman, som hade ambitionen att alltid vara sakkunnig" (s. 86). Åslund grundar sitt omdöme på en genomgång av De la Gardies material från studietiden liksom av hans tusentals efterlämnade arbetspapper: promemorior, brevkoncept och föredragningslistor. Han kan också stödja sig på sina studier av protokoll, främst från sammanträden med riksrådet och Uppsala universitets konsistorium. I protokollet framträder riks- och universitetskanslern inte endast som talare. Han är också den som leder förhandlingarna och Åslunds slutsats, stödd av utförliga referat, är att han var en skicklig ordförande. De la Gardie framstår alltså som en i sitt arbetssätt driven ämbetsman och politiker. Frågan uppstår då varför han efterlämnat minnet av en huvudsakligen misslyckad statsman. Svaret torde vara, att hans uppgift var omöjlig att lösa; den aristokratiska regim han företrädde hade mist fotfästet, både finansiellt och socialt. Magnus Gabriel De la Gardie var en habil representant för en förlorad sak.

Åslund diskuterar utförligt 1600-talsprotokollets användbarhet som källor till kunskapen om hur De la Gardie talat. Denna käll- och metoddiskussion (särsk. s. 78 ff., 163 ff.) är av intresse för alla som studerar riksråds-, riksdags- och konsistorieprotokoll från perioden. Kritik riktas mot en del tidigare forskares protokollstolkningar. Referaten och citaten i Åslunds egen studie ger vittnesbörd om De la Gardies föreställningsvärld. Intressant är ett uttalande om Olof Rudbeck i oktober 1675. Professor Rudbeck gynnades av universitetskanslern De la Gardie, men vid detta tillfälle hade en viss motsättning uppstått. De la Gardie finner sig då föranliten påpeka, att han vet att Rudbeck är en lärd karl, som "låtet utgå wackre skriffter", men han "kan intet tåhla att han sätter sigh emot mitt ämbete, wij äre intet lika kählsupare wij både" (s. 195).

Trött av motgångar uttalade Magnus Gabriel De la Gardie mot slutet av sin levnad förhoppningen, "att posteriteten gifwer mig meritabelt beröm, fast desse tiderne mig dhet misunna" (s. 224). Leif Åslunds välskrivna och välunderbygg-

da avhandling ger förvisso De la Gardie som talare "meritabelt beröm". De la Gardie var en framgångsrik vältalare och Åslund visar hur han arbetade. Hans resultat har inte bara retorikhistoriskt intresse, de är också välkomna bidrag till studiet av svensk 1600-talspolitik.

Björn Asker

Höggrevlig kvinnohistoria

Gun Björkman: *Maria Sophia De la Gardie. Kvinna i stormaktstiden* (Helsingborg 1994, 315 s., ill.).

En utförlig biografi över en svensk 1600-talsmänniska är en ovanlig företeelse. Av tidens kvinnor är det mycket få som rönt en sådan uppmärksamhet. Maria Sophia De la Gardie (1627–94), som nu får sin levnad beskriven, tillhörde redan tidigare de minst bortglömda 1600-talssvenskorna; hon har biografierats i SBL och nämns rätt ofta i litteraturen. I bl.a. Kekke Stadins uppsats "Stormaktskvinnor" (i antologin *Makt & vardag. Hur man styrde, levde och tänkte under svensk stormaktstid*, 1993) har Maria Sophia fått exemplifiera den ekonomiskt driftiga adelsdamen, som efter makens död eller i hans frånvaro styr ej endast gods och gårdar, utan också gruvor, manufaktur och fabriker. Det hävdas ibland att 1600-talsadeln hade en fientlig inställning till kommersiell verksamhet, åtminstone före systemskiftet 1680. Men aristokratin var långt dessförinnan livligt verksam inom industri och handel.

Maria Sophia De la Gardie var syster till Magnus Gabriel och i fem år gift med riksdroten Gabriel Oxenstiernas son Gustaf. Hon blev änka vid 21 års ålder men gifte aldrig om sig; därigenom kunde hon i egen rätt driva sina företag. Maria Sophia tillhörde alltså rikets aristokrati och hade – särskilt som änka – handlingsmöjligheter som få andra kvinnor i sin tids Sverige. Hon hade också förmåga att utnyttja möjligheterna och är utan tvivel ett värdigt föremål för en biografi.

Tyvärr blir åtminstone recensenten besviken på föreliggande arbete. Gun Björkman har vetenskaplig kompetens, men inte inom svensk historia. Framställningen är kronologisk och krönikeartad; stort och smått blandas. Så är det ju för oss alla i verkliga livet, och uppläggnen är kanske en följd av Björkmans strävan att leva sig in i Maria Sophia De la Gardies tankevärld. Men som historieskrivning är metoden förlegad. Eller också har den som skriver dessa rader alltför liten förståelse för en metod, som kanske är hermeneutisk. Den som vill få en samlad bild av t.ex. Maria Sophias företagande eller av hennes släkterelationer lämnas i alla fall i sticket.

Dessutom är det tydligt att Björkman inte är riktigt hemmastadd i tiden. Det märks på en hel del småsaker, som att riksrådet Mattias Björnkloou tilldelas förnamnet "Magnus" (s. 134) och att en ambassadör från Braunschweig i enlighet med källans namnform kallas "Brunnswicks-ambassadören" (s. 286). Viktigare och mer beklagligt är att framställningen knappast anknyter till den moderna forskningen om 1600-talets Sverige.

Boken är emellertid faktsäckad. Den som vill hitta exempel på skilda företeelser inom godsdrift och högadligt familjeliv kan med utbyte botanisera i Björkmans arbete. De roande och målande citaten, till stor del ur otryckt material, överflödar. Persongalleriet är stort. En del annars obemärkta personer får sin tillvaro belyst, som inspektorn Anders Nilsson på Krapperup. Boken innehåller således ett rikt personhistoriskt material. Desto beklagligare är att personregistret tryckts utan att sidhänvisningar införts.

Gun Björkmans bok ökar inte i någon högre grad den vetenskapliga forskningens kunskap om villkoren för 1600-talets kvinnor. Men den levandegör en del av det vetande som redan finns och tillfogar många målande detaljer.

Björn Asker

Svenskarna i Ukraina

Det märkligaste kapitlet i svensk utvandringshistoria handlar om en folkspillras 213 år på Ukrainas slätter. Berättelsen om hur ett tusental bönder på Dagö i Estland hösten 1781 i ordets absoluta mening utvandrar till Katarina den storas nyerövrade marker, var länge okänd härhemma. I och med att Estlands svenskbygder "nyupptäcktes" under 1800-talet riktades också uppmärksamheten på Gammalsvenskby, t.ex. i Carl Russwurms skrifter. Ändå är det först nu som den verkligt uttömmande skildringen kommit. Bakom *Gammalsvenskby. Historien om svenskarna i Ukraina* (Stockholm 1993, 351 s., ill.) står gymnasieadjunkt Jörgen Hedman och informationschefen vid Svenska Filminstitutet Lars Åhlander.

Sedan medeltidens gryning har svenskar bott i Estland, där de under "svenska rättens" ofta urholkade beskydd levde som jordbrukare och fiskare under karga omständigheter. Efter vårt stormaktsvälde fall kom också Estlands svenskbygder under ryskt välde. Den tysk- och svenskättade adeln satt emellertid kvar i orubbat bo och t.o.m. stärkte sin makt. Det var på så sätt de svensktalade bönderna på norra Dagö och främst i byn Röicks kom i kläm först under grevarna Stenbocks och senare baron Ungern-Sternbergs krav på total underkastelse, dvs. livgenskap.

Sommaren 1781 verkade det dock som en sällsynt utdragen konflikt skulle få en salomonisk lösning. Organisatören av nyodlingsverksamheten i de nyryska guvernementen i söder, den inte okände furst Potemkin, erbjöd ett stort och rikt kolonisationsområde i nutidens Ukraina åt de tredskande bönderna. Dagöbönderna lät övertala sig en julisöndag på Röicks kyrkbacke. Utvandringen var alltså frivillig, men alternativet hade sannolikt blivit livegenskap under Hohenholms gods. Att utvandringen för det mesta beskrivits som förvisning beror på den sällsynt illa planerade förflyttningen som skedde till fots med början den 20 augusti 1781. Det blev en veritabel döds-marsch som knappt hälften av ca 1000 (en del uppger 1200) utvandrare överlevde. Den 26 november hade vinterkölden tvingat emigranterna att gå i vinterläger.

Framme vid målet den 1 maj 1782 upptäckte nybyggarna att ingenting förberetts förutom att 65 hektar jordbruksmark utstakats åt de 200 största familjerna. För att få tak över huvudet måste man börja gräva jordkuler. Smittkoppor, frossa och fläckfeber grasserade, och enligt den kyrkbok som den förste prästen, finländaren J.A. Europaeus upprättade, återstod i mars 1783 endast 135 kolonister, dvs. något mer än 10% av den ursprungliga emigrantskaran. Jorden befanns visserligen bördig, men klimatet var besvärligt med tropisk fukt omväxlande med torrperioder och extremt kalla vintrar. Eftersom det avstyckade kolonierområdet var aldeles för stort för de starkt decimerade Dagöborna inbjöd myndigheterna tyska nybyggare. Snart uppfattades Gammalsvenskby och de tre tyska grannbyarna som ett sammanhängande distrikt. Delade bekymmer och äktenskapsband förenade byarna med varandra och tyskan blev ett andra språk för svenskbyborna (man talade dagösvenska, tyska och ryska). Den stora dödligheten innebar att traditionsbärarna snabbt tunnades ut. När befolkningen en god bit in på 1800-talet började tillta, var det följaktligen inte många som mindes Dagö. Det ålderdomliga modersmålet levde dock vidare liksom sedvänjor och bostädernas inredning. Folkliga föreställningar, t.ex. om Dagösvenskarnas egen Nils Dacke, Kitars-Irja, fortsatte florerera i till de nya förhållandena anpassade varianter.

Historien stormade ofta in över den lilla bondbyn på slätterna kring Dnepr. Under Krimkriget 1853–56 var fronten endast 20 mil avlägsen och ett militärsjukhus förlades i den nybyggda skolan. Världskriget och den stora revolutionen var andra händelser som vände upp-och-ned på tillvaron. Under den första förryskningsepoken på 1870-talet påtvingades svenskbyborna allmän värnplikt, trots att de liksom tyskarna ursprungligen garanterats 100 års befrielse från militär-

tjänst. För att undkomma den 4–8 år långa rekryten började ynglingarna rymma till Amerika, vilket inledde utvandringstraditionen till Canada.

En ljusning i tillvaron för de gammallutherska svenskarna var den sockenkyrka som stod färdig 1885. Insamlingarna i Sverige och Finland hade varit så framgångsrika att man fick pengar över till ståtlig inredning. 1899 anlände slöjdlärlingarna och sjuksystem Emma Skarstedt, vilket ytterligare markerade att de kyrkliga grupperna i Sverige fått upp ögonen för svenskbyborna. 1800-talets slut och 1900-talets början framstår som en relativt lyckosam period. Jordbruksmetoderna moderniserades och man skiftade samman de starkt sönderstyckade ägorna. Befolkningsökningen fortsatte, trots att svenskbybor inte bara utvandrade till Canada utan också till Sibirien – 1905 fanns 710 invånare i byn, varav ett hundratal var hemmansägare.

1917 utropades ett självständigt Ukraina som genast lärer sig med den segerrika tyska östarmén. Oktoberrevolutionen sände snart sina hämndgiriga frikårer mot Ukraina och under vintern 1918 utsattes trakten runt Gammalsvenskby för omfattande plundringar. I byn fanns både ”vita” och ”röda”, de senare i stark minoritet, och detta skapade en pyrande misstänksamhet som bestod under hela sovjettiden. Efter alla överfall och konfiskationer återstod 1920 endast 63 utmärglade hästkrakar och ett 70-tal kor. Genom att i ett brev hänvisa till Lukas 8:24 (”Mästare, hjälp vi förgås”) lyckades svenskarna få igenom ett nödropp till Nathan Söderblom och Röda korset. På själva julaftonen 1921 kom en första hjälpsändning från Sverige.

Den röda segern i Ukraina följdes av tvångskollektiviseringen, missväxtåret 1927 och beslutet om kulakernas likvidering. En hel del bönder i Gammalsvenskby var tillräckligt välbeställda för att räknas som storbönder, men också de andra drabbades av terror och svält. Detta var den omedelbara bakgrunden till att 136 svenskbybor den 1 september 1927 undertecknade en böneskrift om att få förenas med ”våra stamfränder i Sverige, Finland och Amerika”. Först i början av 1929 beviljades inresetillstånd till Sverige och samma vår kom utresetillståndet, sannolikt sedan finansmannen Ivar Kreuger tryckt på i Moskva. 888 Ukrainasvenskar viserades för utvandring och den första augusti anlände gruppen till Trelleborg. Svenskbybornas repatriering blev ett misslyckande som väckte bitterhet, både i Sverige och bland de många som under lock och pock snart återvände till Sovjet. Hösten 1931 återvände 243 av svenskbyborna. En del kommunister från Sverige hade följt med återvändarna bl.a. ”röde djävulen” Edwin Blom från Hallstavik, som en längre tid framstod som Gammalsvenskbyns Stalin.

Den nedersta kretsen i Dantes helvete öppnade sig nu för de återvändande svenskbyborna. Stalin ville statuera exempel på det hatade Ukraina. Här genomdrevs kulaklikvideringen och tvångskollektiviseringen utan pardon med 1932 års hungerkatastrof som följd. I Gammalsvenskby dog högst 8 barn av undernäring men i en rysk grannby svalt 80% av befolkningen ihjäl. Ur de talrika brev som författarna lyckats uppspara, kan man utläsa växande grämlöse över återvändandet. Brevens nödropp väckte hemliga polisens misstänksamhet, det finmaskiga angivarnätet drogs åt och deportationerna började. Totalt deporterades 24 svenskbybor under 30-talets terror. 1933 revs kyrktornet av byns ungmunnister – sedan 1930 hade sockenkyrkan fungerat som ”kulturhus” med röd stjärna över altaret. ”Operation Barbarossa” med början den 22 juni 1941 och den tyska ockupationen innebar att kommunisterna sveptes bort. Svenskbyborna klassades som ”Volksdeutsche” och blev som sådana så väl behandlade som det var möjligt i nazi-ockuperat land. Med tysk grundlighet fördes statistik, vilket försett Hedman och Åhlander med en rad ovärderliga uppgifter: 1941 hade byn 500 invånare varav 265 svenskar, 68 ukrainare och resten tyskar.

När tysarna började svikta under ”stalinorglarnas” trumeld tvångsevakuerades alla ”Volksdeutsche”, däribland svenskbyborna, först till Polen och sedan till Tyskland. I juli 1944 bodde endast Kristian Wilhelmsson Utas kvar i Gammalsvenskby. Efter Tysklands sammanbrott befann sig 150 svenskbybor i den sovjetiska ockupationszonen och ett 50-tal i den franska, vilket innebar att alla dessa återsändes till Sovjet. Där klassades de som landsförrädare och sändes vidare till läger, vilket inledde den sista och kanske grymmaste fasen i svenskbybornas helvetesvandring. Bättre gick det för det 50-tal som via Hamburg lyckades ta sig till Sverige. De behandlades mycket avvaktande av myndigheterna som dels mindes misslyckandet från 1929, dels fruktade att Sovjet skulle kräva tillbaka sina medborgare. När så inte skedde beviljades svenskbyborna svenskt medborgarskap. Under tövådersperioden efter Stalins död 1953 ansökte flertalet av de sista svenskbyborna om att få utvandra till Sverige, men svenska regeringen gav åter prov på den tveksamhet som var så karakteristisk för utrikesminister Undén. 1956 kom så Ungernkrisen och Chrusjtjjevs gläntade järnridå föll ned igen.

I vår tid räknas 116 personer i Zmejovka (Gammalsvenskby) som svenskar. Den gamla bosättningen vid Dnepr har återupptäckts av massmedia och en hel del sentimentalitet har skvalat. Kan den svenska folkspillran leva vidare nu när förtrycket upphört? Jörgen Hedman och

Lars Åhlander tror det inte. Deras detaljerade utredning av våra mest dramatiska utvandraröden kommer till slutsatsen att den kultur som överlevt otaliga olyckor under över 200 år kommer att absorberas i det fredliga Ukraina.

Ulf Beijbom

Gotlänningar i "utvandrarnas kyrka"

I Samuels bok, den första i det stora romanbygget om morfadern och hans avkomlingar, berättar Sven Delblanc om hur hopplös situationen kunde vara för en inom svenskamerikanska Augustanasynoden utbildad präst om han till äventyrs återvände och sökte tjänst hos moderkyrkan. Under fåfänga försök att få dispens och bli erkänd i ämbetet måste Samuel Eriksson "kuska riket runt som adjunkt och ämbetsbiträde för fritt vivre och 300 riksdaler om året medan Cecilia (hustrun), satt hemma i Värmland och svalt med titeln pastorska som enda sovel till vattgröt och potäter". Berättelsen rinner ut i tragikens bottenlöshet: den trosvisse augustanaprästen erkänns varken av fädernas kyrka eller hembygden. Morfadern blir alltmer avvikande och bär öknamnet "Tok-Sam" när han slutligt tvinar bort från hustru och barn i en liten ynkelig stuga i Väse.

Eftersom Samuel Eriksson i romansvitens början tjänstgör som ämbetsbiträde i Fardhems, Linde och Ljosta pastorat på Gotland skulle han kunna platsa i det "gotländskt-amerikanska herdaminne" som Sten Almqvist presenterar i Visby stiftsbok för 1993, *De hundra kyrkornas ö* (Visby 1993). Delblances morfar skiljer sig dock på en viktig punkt från de svensk-amerikanska präster av gotländsk bakgrund som Almqvist beskriver. Medan han återvände med en amerikansk prästordination i fickan var de andra livet ut verksamma bland utvandrarerna i Amerika, fjärran det småsinta tjänstemanna-Sverige.

Sten Almqvist skildrar hur den lutherska Augustanakyrkan grundas av från Svenska kyrkan utvandrade präster, ofta med sin biskops missionsuppdrag på fickan. Allteftersom det svensk-amerikanska stiftet utökades – minst var fjärde emigrant kom att tillhöra den 1860 grundade Augustanasynoden – räckte det inte med prästimporten från moderlandet. Redan 1858 startade man egen teologutbildning och den blev slutgiltigt organiserad i Augustana Theological Seminary, först i Paxton och senare i Rock Island, Illinois. Samuel Eriksson var alltså en av tusentals i Amerika utbildade präster som kom att få en närmast oöverskådlig betydelse, inte minst för den sociala och kulturella sammanhållningen i Svensk-Amerika. Pastor Erikssons olycka var återvändandet till hemlandet, där prästerskapet

ringaktade den teologiska "snabbutbildningen" i Amerika. Det skulle dröja till visbybiskopen K.H. von Schéeles amerikabesök 1893 i samband med 300-årsfirandet av Uppsala möte innan Augustanakyrkan mer officiellt erkändes som Svenska kyrkans vederlike.

Den svenskamerikanske prästmannen var tvi-velsutan svagare i hebreiska och kyrkohistoria än sin rikssvenske kollega, men han förväntades besitta ett i hemlandet otänkbart övermått av praktiska egenskaper som gjorde pastorn till medmänniska i nybyggerlandet, en praktiker med valkiga arbetsnåvar och rejäla insikter i t.ex. sjukvårdarens eller kommunalmannens sysslor. Det är ingen tillfällighet att nybyggerprästen så ofta i amerikansk litteratur framträder som samhällsbyggande idealgestalt i det fromma farmland man än idag brukar kalla för "bibelbältet".

Nestorn bland vår tids gamla augustanapräster, den 99-åriga Dr. Conrad Bergendoff, har kartlagt Augustanasynodens prästerskap i The Augustana Ministerium (1980), där man inhämtar persondata, prästvigingsår och tjänstgöringsställen för sammanlagt 2504 svenskamerikanska präster. En mindre generell men på prästerlig personhistoria flödande källa är kalendern Korsbaneret eller nekrologerna i tidskriften Augustana. Med Bergendoffs herdaminne i handen skulle man lätt kunna fastställa hur många av de 800 i Sverige födda augustanapräster som utvandrat från Gotland. Vad jag kan förstå har Sten Almqvist inte försökt den metoden men desto flitigare öst ur Korsbaneret och Emigrantinstitutets samlingar när han hugfäst nio nybyggerpräster med rötter på Gotland.

Majoriteten av de sex augustanapräster som enligt Almqvist utvandrade från Gotland, kunde knappast ha föreställt sig en framtid som präst. De kom alla från Gotlands fattigaste landsbygd och omgivningen hade varit föga matnyttig för den bildningstörstande. Som flertalet andra emigrerade de från fattigdomen och mot hoppet om ett drägligare liv i Det förlovade landet. Undantaget var Carl Henrik Södergren, som först lärt sig till skräddare och sedan genomgått både Per August Ahlbergs missionsskola i Kristdala och folkskoleseminariet i Växjö innan han utvandrade. Pastor Södergren kom att grunda en gotländsk prästdynasti i svenskbygderna – sonen Carl Johan prästvigdes 1896 och slutade som teol. dr. och professor vid Lutherska bibelskolan i Minneapolis, medan den andre sonen Lawrence prästvigdes 1917 och blev kyrkoherde på olika platser i Iowa, Michigan och Minnesota. Sönsönnen Carl Wendel blev tredje generationens präst i den Södergrenska prästsläkten.

Den utvandrade stamfadern Carl Henrik Södergren kom från påvra förhållanden i Näs socken på Gotland. Föräldrarna fick gå från gård och

grund och man måste en tid förlita sig på tidens primitiva fattigvård. Barnasinet präglades också av upplevelserna under 1840-talets nödår, då fiskben maldes in i mjölet och familjebibeln måste säljas. Carl Henrik blev en av de första av totalt 12000 gotländska amerikafarare när han nödåret 1868 begav sig till Chicago. Det var en noggrant planerad emigration med Augustanas prästkappa som mål. I Chicago togs 28-åringen om hand av den legendariske kyrkoherden Erland Carlsson, bördig från Älghult i Kronobergs län och 1871 prästvigdes Södergren i Chicago Lake-församlingen i Minnesota. Därmed inleddes en 33-årig verksamhet som nybyggarpräst i Indiana, Nebraska och Illinois.

Eftersom den av kyrkorna organiserade tredjedelen av Svensk-Amerika finansierade flertalet svenska skolor och dessutom stod bakom ledande tidningar som Hemlandet och det största bokförlaget i Svensk-Amerika, märktes det kyrkliga inflytandet i alla svenskbygder och svenskstäder. Därmed blev den kyrkliga insatsen också utomordentligt väldokumenterad. Om man tittar närmare på ett svenskamerikanskt bibliotek får man intrycket att "utvandrarnas kyrka" i det närmaste var allsmäktig. Så var det naturligtvis inte i verkligheten. Hur finmaskigt det kyrkliga kontaktnätet än var fångade det faktiskt endast in en minoritet av emigranterna. Ändå framstår "utvandrarnas kyrka" och särskilt den 1860–1962 verksamma Augustanasynoden som svenskamerikanernas starkaste gemenskapsband. Därför är det så svårt att mätta emigrationsforskarnas intresse för utvandrarpjästerna och vi anammar tacksamt insatser från personhistoriska lärdomsgiganter som Sten Almqvist. Hans sammanställning av nio svenskamerikanska prästöden med rötter på Gotland är det senaste exemplet på en kvartsekelång forskargärning som omfattat emigranter och utlandssvenskar världen runt. Den gotländsk-amerikanska djupdykningen kan tyckas begränsad men perspektivet är både globalt och tidlöst.

Ulf Beijbom

Fornforskningen tjänad av konsten

Maj Odelberg: *Med portfölj och ritstift. Olof Hermelin, en fornforskningens tjänare* (Stockholm 1993, 159 s., ill.).

Friherre Olof Hermelin (1827–1913) är mest känd som landskapsmålare. Han anslöt sig till opponenterna mot Konstakademien och var även verksam som skriftställare. Maj Odelberg, som är f.d. förste intendent vid statens historiska museum, har ägnat föreliggande arbete åt hans insatser för fornforskningen. Som boktiteln anger var

han dess tjänare snarare än dess utövare. Fornforskningens standpunkt kring 1800-talets mitt var sådan att tidens akademiska fornforskare idag ter sig betänkligt spekulativa, men stora framsteg skedde under århundradet genom män som t.ex. Oscar Montelius. Hermelins insats ligger på ett annat plan. Efter en kort officersbana hade han slagit sig ned som godsägare på Österby i Råby-Rekarne utanför Eskilstuna; tillvaron som lantjunkare förenade han 1866–76 med uppdraget som Vitterhetsakademiens resestipendiat. Södermanland var hans viktigaste verksamhetsområde. Talangfullt och noggrant ritade han av fornlämningar, som hotades av samhällets och odlingslandskapets snabba omvandling. Han förde också anteckningar om folksägnen, folktro och folkliga seder. Hans verk anförs ofta i kulturhistoriska skildringar av Södermanland; teckningarna och akvarellerna har visat sig ha ett stort antikvariskt värde.

Hermelins intresse riktades mot allt som var gammalt och fornt, också medeltida kyrkor. Respekten för de senare och deras inventarier var länge ytterst ringa, både hos myndigheterna och allmänheten. I juni 1866 framhöll Hermelin för Vitterhetsakademien hur vårdslöst man i kyrkorna handskades med gamla inventarier. En del förstördes av okynne: "Gossar och även fullvuxna roa sig med att utsticka ögon, avslå näsor, armar och ben på målade och skulpterade bilder ..." (s. 40). Vördsnaden för kyrkorummet var uppenbarligen inte alltid så stor hos 1800-talets allmoge.

Maj Odelberg låter i boken återge ett nittioårigt akvarell och teckningar samt två oljemålningar av Hermelins hand (s. 69–159). Bilderna är vackra, texten informativ. Viktiga ur historisk och antikvarisk synpunkt är förstås avbildningarna av föremål som icke längre finns. Dit hör altarskåpet i Vallby kyrka, avtecknat av Hermelin på 1860-talet. Ett sockenstämmobeslut 1882 anger att skåpet "såsom värdelöst skulle läggas i kyrkans vedförråd". 1897 antecknades att det "tjugo år tidigare" huggits sönder och bränts upp (s. 151). Intressanta är också bilderna av det sörmändska landskapet, där ängsbruket ännu lät fornminna tydligt framträda.

Olof Hermelin ville bevara minnet av fortiden. Maj Odelbergs vackra och lättillgängliga bok bidrar till att bevara och sprida kunskapen om en fornforskningens tjänare, som efterlämnat ett livsverk av bestående värde.

Björn Asker

Hazelius högra hand

Sigrid Millrath: *Tror fröken att det klarnar? Sigrid Millraths minnen från Oscar II:s tid och Artur Hazelius Skansen*. Red: Arne Biörnstad (Stockholm 1993, 286 s., ill., personreg.).

Skansen fyllde 100 år 1991, och jubileet firades med en större festskrift "Skansen under hundra år". Redaktör var f.d. 1:e intendenten på Skansen fil. lic. Arne Biörnstad. Under arbetets gång påträffades ett mycket värdefullt källmaterial, Sigrid Millraths arkiv, som innehöll utkast till hennes memoarer samt arbetsarkiv. Arne Biörnstad har nu utgivit hennes minnen och med varsam hand sammanfogat färdiga avsnitt, utkast och lösa anteckningar till en helhet. Han har utarbetat en analyserande kommentar och en utförlig personförteckning. Minnesboken är ett underhållande bidrag till stockholmsk personhistoria.

Sigrid Millrath (1872–1940) var dotter till löjtnanten vid Hälsinge regemente Carl Gustaf Millrath och hans hustru Hanna Cederstrand. Artur Hazelius anställde henne som amanuens 1892, Skansens första tjänsteman. Tjugoåringen var en begåvad, effektiv och initiativrik medarbetare, dessutom mycket charmfull. Hon blev hans allt i allo, och han brukade presentera henne som sin "lilla högra hand".

1930 började Sigrid Millrath skriva sin självbiografi, som förblev oavslutad. Hon inleder arbetet med att berätta om sin släkt, barndom och uppväxt och ger en roande beskrivning av borgerligt umgängesliv under den oscariska epoken. Motsvarande skildringar finns på andra håll, men vad hon skriver om Skansens uppbyggnad och kretsen av medarbetare kring Artur Hazelius är både unikt och givande. Hon bygger dels på egna minnen, dels på Artur Hazelius s.k. orderlappar. På blanketter med mottagarens namn förtryckt nedskrev han meddelanden, order, beröm eller kritik. Lapparna lämnades till Millrath, som vidarebefordrade dem till adressaten. Hon intog en central ställning i administrationen och fungerade som arbetsledare. Hon sparade c:a 1 200 orderlappar, som ger en levande bild av vardagslivet på Skansen. Hon namnger omkring 400 personer, som hade anknytning till Skansen, och tillfogar ofta några upplysande rader om vederbörande. Arne Biörnstad har lyckats identifiera flertalet.

Biörnstad har författat 100 sidor av texten i föreliggande volym. I kapitlet Kommentar behandlar han några karaktäristiska drag i Oscar II:s Stockholm, främst befolkningstillväxten och trångbodheten. Läsaren får också inblickar i tidens kultur- och umgängesliv. Avdelningen Biografier har stort personhistoriskt intresse. Genom omfattande forskning har Biörnstad lyckats finna uppgifter om eljest svåråtkomliga kategorier som Skansens kullor och arbetare samt ett 50-tal av

c:a 100 värfestfruar. Utom basuppgifter innehåller biografierna i många fall adresser, porträtt och källanvisningar. För Hazelius var det en angelägen sak att rekrytera sina frivilliga medhjälpare från högre samhällsklasser, och i hans nätverk ingick företrädare för hovet, riksdagen och pressen.

Sigrid Millrath följer Skansens utveckling under 1890-talet. Med stor berättarglädje och entusiasm skildrar hon Skansens mångsidiga och omväxlande program: värfester, historiska festtåg, nyårsvakor, konserter, litteraturafnär etc. Till värfesterna kunde uppbådas 500 à 600 personer. Värfesten 1892 öppnades i hållregn. Bokens titel syftar på den ängsliga frågan från en medverkande: "Tror fröken att det klarnar?" – Det klarnade! Utgivaren vitsordar Sigrid Millraths stora noggrannhet, och han har endast funnit några smärre sakfel.

Bokens huvudperson är Artur Hazelius, den mycket avhållne och beundrade chefen. Sigrid Millrath har skapat en personlig bild av den legendariske styresmannen – både som privatperson och arbetsgivare. Att han levde helt för Skansen är välbekant. Den dagliga arbetstiden uppgick till 12–13 timmar, och han gjorde varje dag två ronder runt sina domäner. Millrath var hans trogna åhörare på många söndagspromenader, då han utvecklade sina planer för Skansens framtid. Som han plågades av nervsmärtor i ansiktet, drog han sig gärna undan människor och skickade fram tjänstemännen. Fester och evenemang övervakade han från Bollnässtugans fönster. Sigrid Millrath fick många känsliga och svåra uppdrag. Hon skickades ut att låna eller titta pengar – Skansen hade alltid dålig ekonomi – hon skulle övervaka kullornas moral, värva värfestfruar m.m. Artur Hazelius var en patriarkalisk arbetsgivare och deltog i de anställdas glädjeämnen och bekymmer. Vid sekelskiftet uppgick personalen till c:a 100 personer. Av orderlapparna framgår att Hazelius engagerade sig i de minsta detaljer. Så fick t.ex. kullorna inte virka under vakttimmarna i stugorna utan de skulle brodera och de tilläts inte cykla. Han fordrade sträng disciplin och även Millrath kunde tycka, att hon var hårt hållen. Biörnstad konstaterar, att Skansen tycks ha varit en harmonisk arbetsplats.

Artur Hazelius måste haft en stark personlig utstrålning och hade en påfallande förmåga att genomdriva sin vilja. Sigrid Millrath skriver, att "den som en gång vidrörts av Artur Hazelius trolldö, den har vigt sitt liv åt Skansen." Han avled 1901.

Samma år lämnade hon sin tjänst, förmodligen utarbetad. Hon gifte sig 1904 med föreståndaren för den zoologiska avdelningen Alarik Behm. Familjen bodde i Röda huset på Skansen till

1930, då Behm gick i pension. Biörnstad avbryter skildringen vid hennes giftermål, då försättningen saknar allmänt intresse. Sigrd Millrath avled i samband med en trafikolycka 1940.

Elise Adelsköld

Prästdöttrar vid sekelskiftet

Birgitta Rudberg: *Småstadsliv – när 1900-talet var ungt. Kommenterade utdrag ur Signe Hembergs och dottern Margit Rudbergs dagböcker och brev 1895–1914 samt Yngve Rudbergs brev 1914* (Stockholm 1994, 234 s., ill., personreg.).

Den nu pensionerade lektorn i pedagogik vid Lärarhögskolan i Stockholm, Birgitta Rudberg, har tidigare författat ett flertal böcker inom sitt fack. I och med pensioneringen fick hon tid att gå igenom en stor lår fylld av släktens efterlämnade dokument och papper, som hon övertog i samband med moderns, Margit Rudbergs död 1987. Efter att under ett helt år läst och gått igenom alla papper, brev och dagböcker fann hon dessa så intressanta att hon beslöt publicera valda delar för att ge nutidens läsare ögonvitnessskildringar av livet och personerna i en småstad, Skövde, vid sekelskiftet. I boken presenteras (av Birgitta Rudberg sakligt och humoristiskt kommenterade) utdrag ur dagböcker och brev av författarens mors och mormors hand, blandat med resuméer. Arkivet kommer att finnas tillgängligt för forskare i ett Rudbergarkiv på stifts- och landsbiblioteket i Skara.

Boken inleds av ett förord av länsbibliotekarien i Skara, Arne Sträng, vari han betonar bokens värde för kyrkohistoriker, personhistoriker och hembygdsvetare.

Huvudpersonerna i boken är författarens mor, konstnärinnan Signe Hedenius (1863–1944), gift med kyrkoherden och kontraktsprosten i Skövde, Johan Hemberg (1850–1928), och hennes mor Margit Hemberg (1895–1987) gift med sedermera biskopen i Skara, Yngve Rudberg (1887–1978), vilken även figurerar i bokens senare del som nyförälskad kyrkoadjunkt i Skövde. I boken möter man även Margits ett år yngre syster, konstnärinnan Elli Hemberg (1896–1994), samt den äldre halvbrodern William och brodern Per, den yngste i prästgårdens barnaskara.

Författaren poängterar att hennes mor ”varken var mer eller mindre märkvärdig än andra unga småstadsl flickor på den tiden. Men hon föddes in i en tradition av brev- och dagboksskrivande, som gör att hennes ungdom finns exceptionellt väl dokumenterad.” Detta faktum är något som

nutidens forskare är tacksamma för, vi som växt upp i telefonens tidevarv.

I denna bok framkommer emellertid att bara skrivandet av dagböcker och brev ej gör en dokumentation levande. Såväl modern Signe som dottern Margit och hennes blivande man Yngve hade alla en förmåga att skriftligen uttrycka sina känslor och tankar som levandegör skildringen av livet i småstaden Skövde vid sekelskiftet. Författaren har efter genomgången av allt samlat material tvingats gallra bland brev och anteckningar. Det publicerade materialet väcker dock intresset att få veta mer om livet i prästgården och småstaden. Man noterar därför tacksamt att hela samlingen med släktokument kommer att finnas tillgängligt för forskare i Skara stifts- och landsbibliotek.

När man följer Margits och hennes syskons uppväxt i Skövde får man en klar bild av hur påpassade prästfamiljerna och deras hushåll var av församlingsborna och hur hårt detta kunde drabba barn i en känslig ålder. I boken skildras detta levande inifrån liksom även den gryende kärleken mellan de två unga, Margit och Yngve, allt så fjärran från vår tids krassa verklighet. Man får en vision av den föränderliga värld vi lever i.

Av bokens fyra kapitel är det första ”Matti” baserat på Signe Hembergs dagböcker och skildrar dottern Margits barndom under åren fram till och med 1905. Det andra kapitlet ”Margit” börjar 1909 och sträcker sig till och med 1913. Här är det Margit som genom sina dagböcker står för berättelserna. I tredje kapitlet ”Yngve” är det åter Signes dagbok som informerar oss om första halvdel av året 1914 och det är modern som redogör för den nye kyrkoadjunkten och, som hon hoppas, sin blivande svärson, Yngve Rudbergs ankomst och första år i Skövde. Det sista kapitlet ”Margit och Yngve” baseras på brevväxlingen mellan de två under 1914. Här framskyntar även idyllens försvinnande i småstaden i skuggan av det första världskriget.

Boken *Småstadsliv* är rikt illustrerad med samtida fotografier och med svartvita reproduktioner av konstnärinnorna Signe och Elli Hembergs målningar och teckningar. Bokomslaget i färg är en målning av Signe Hemberg som föreställer döttrarna Margit och Elli i prostgårdens trädgård 1899.

Detta är en av de fåtaliga böcker som ger en sekelskiftesskildring ur kvinnligt perspektiv. Författaren planerar att publicera en bok om fadern, Yngve Rudbergs uppväxt, där man får ett manligt perspektiv på samma tidsperiod. Birgitta Rudberg har lyckats väl i sin omställning från läroboksförfattande till en välskriven och lättläst kommenterad publikation av personhistoriskt och kulturhistoriskt intresse som lovar gott för framtiden. Som personhistoriker noterar man

med tacksamhet att boken är försedd med namnregister.

Ulla Johanson

August Brunius skriver om konst

Den mångsysslade kritikern August Brunius har Catharina Elsner ägnat en avhandling med den något missvisande titeln *Expressionismens framväxt. August Brunius skriver om konst 1904–1913* (Stockholm 1993, 221 s., ill.). Avhandlingen har föga med det komplicerade expressionistbegreppet att göra utan behandlar i stället hur August Brunius nådde fram till den syn på konst, som han redovisar i sin bok *Färg och form*, vilken utkom 1913, året för avhandlingens slutgräns.

August Brunius var länge den ledande kulturskribenten i Svenska Dagbladet, där han 1907 efterträdde Tor Hedberg som konstskribent. Fram till 1918 verkade han där som konst-, litteratur- och teaterkritiker, då han övergick till Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning för att återvända till Svenska Dagbladet 1923. Verksamheten avbröts med hans alltför tidiga död 1926.

Den biografiska bakgrunden berörs hos Elsner endast översiktligt. Brunius föddes 1879 som sjätte barn till skriftställaren Johan Brunius. När fadern dog 1885, 53 år gammal, hade modern fött ytterligare två barn. Bildningstraditionen var stark i den bruniuska släkten och modern och de äldsta döttrarna försörjde familjen och beredde sönerna möjlighet att studera. Ekonomin tillät inte några universitetsstudier efter avslutat gymnasium. August Brunius blev tidningsman, först vid Vårt lands redaktion, men redan 1902 kom han till Svenska Dagbladet, där han till en början fungerade som allmänreporter. Här träffade han sin blivande hustru Célie Cleve, med vilken han gifte sig 1908. När Brunius avled 47 år gammal, lämnade han efter sig sex barn av vilka flera kom att fortsätta på faderns bana.

På Svenska Dagbladet kom Brunius i kontakt med flera framstående skribenter. Här fanns, förutom Tor Hedberg, Oscar Levertin, Verner von Heidenstam, Hjalmar Söderberg, Harald Hjärne och även den norske konstskribenten Jens Thiis, som Brunius själv säger sig vara beroende av. Kunskaper inom kulturvärlden skaffade sig Brunius genom självstudier och under Hedbergs ledning började han skriva sina första recensioner. Hedberg var Konstnärsförbundets främste uttolkare och Brunius kom att bli nästa generations konstnärers beskyddare, 1909 års män. Det är om hur förståelsen för dessa Matisse-efterföljare tilltar, som avhandlingen handlar. Den behärskande insikten når han i skriften *Färg och form*, menar Elsner.

Vägen till att bli modernismens uttolkare når han dels givetvis genom studiet av konstverken i sig, men dels också genom flitig läsning av den internationella konstillitteraturen. Här ger Elsner en värdefull genomgång av vilka skribenter, som kan tänkas ha påverkat Brunius' konstsyn alltifrån Lorentz Dietrichson till Roger Fry. Läsaren får också en översiktlig bild av de frågor och konstnärer Brunius behandlade, men Catharina Elsner väljer att koncentrera sig på hur han bemötte representanter för Konstnärsförbundet, impressionismen, postimpressionismen, kubismen, futurismen, men framför allt den riktning Brunius själv väljer att benämna "expressionismen". Hos Konstnärsförbundets konstnärer söker han de måleriska kvaliteterna, men skyr det anekdotiska draget. Impressionismen betraktar han som "vetenskapligt problemlösande". Hos Cézanne uppskattade han förmågan till syntes. Till kubismen var han kritisk och ansåg Picasso vara dålig kolorist. Inte heller Matisse tilltalade honom. Här fanns för mycket konstruktion. De tyska expressionisterna ansåg han vara smaklösa. Matisse:s svenska elever var den grupp konstnärer han kände sig närmast och bland dessa uppskattade han till en början mest Birger Simonsson och Gösta Sandels. Först senare lärde han sig förstå och beundra Isaac Grünewald och Leander Engström. Han bejakar nyheten och friskheten i deras måleri, men påpekar att det rena måleriet måste förenas med fördjupat innehåll. Färg och form skall utgöra en enhet och präglas av den konstnärliga personligheten. Formkänslan skulle paras med ett mänskligt innehåll.

Catharina Elsner ger också prov på hur Brunius' förhållningsätt till konstnär och konstverk fördjupas. I sina tidiga recensioner är det den konstnärliga personligheten han söker, medan han senare kom att allt mer ställa konstverket i centrum. Beträktarens roll betonas. Brunius hade också en pedagogisk ambition. Det var först genom kritiken konstverket existerade för en större allmänhet och det han ville lära sina läsare, menar Elsner, var vilka kvaliteter som gjorde konst till konst. Slutsatsen blir att det Brunius ville få sina läsare att upptäcka i konstverket var: enhet i mångfald, harmoni, balans. Men det själsliga uttrycket fick inte fattas. Formala och expressiva kvaliteter skulle uppväga varandra. Då blev konstverket till ett ordnat helt.

Det är en på många sätt spännande läsning Catharina Elsner erbjuder. Avhandlingen är skriven med ett väl fungerande språk utan tyngande vetenskaplig jargong. Det är väl korrekturläst och de många citaten förbluffande korrekta. Avhandlingen är dessutom försedd med nyttiga bilagor i form av förteckningar över Brunius' konstrecensioner och brev i den bruniuska samlingen i Kungliga biblioteket.

Som tidigare berörts är titeln Expressionismens framväxt problematisk. "Expressionism" är ett mångtydigt begrepp, som knappast lämpar sig i detta begränsade sammanhang. Det avhandlingens stället belyser är hur en kritiker finner sig helt i linje med sin samtid. Också avgränsningen är diskutabel. Önskvärt vore att Brunius presenterats i helfigur fram till sin död och att hans övriga verksamhetsfält också beaktats. Det hade varit intressant med en inblick i hur hans syn på litteratur och teater stod i förhållande till hans konstuppfattning. Inte heller profileras han mot samtida kolleger. De flesta av dem är i dag bortglömda. På vad sätt skilde sig Brunius' konstkritik från den samtida? För den som studerar det tidiga 1900-talets modernism är Brunius' artiklar en värdefull och självklara källa. Varför fick just hans kritik denna genomslagskraft?

I kapitlet "Tankefåror" ges en bild av den konsteoretiska diskussion i vilken Brunius var en del. I de flesta fall framförs belägg för att Brunius läst de presenterade författarnas verk, i andra fall görs hans bekantskap med texterna trolig. Att Ruskin, Pater och Fry haft betydelse för Brunius' konstsyn är otvetydigt, men varför Dietrichson? Här tycks mig Elsner trampa bredvid den tankefåra hon dragit upp. Varför i stället inte Jens Thiis, som Brunius hade kontakt med och beundrade? Roger Fry är självklar i sammanhanget, trots att Brunius' läsning av Fry inte kan beläggas förrän 1916. Hänvisningarna till Clive Bell är mera tveksamma. Hans genombrottsverk *Art utkom* 1914, ett år efter Färg och form. Troligare är att Bell och Brunius utvecklade sin konstsyn oberoende av varandra, men under ledning av Fry. Jämförelserna med Fry och Bell utfaller också till Brunius' nackdel. Han var i första hand dagspresskritiker, en nyfiken observatör av samtiden, som med sitt engagerade tonfall rycker med läsaren. Hans texter har för den sentida läsaren en sällsynt fräschör som ger direktkontakt med det dåtida konstlivet.

Mötet med August Brunius är stimulerande och avhandlingen är ett välkommet tillskott till den konstkritiska forskningen. Metodiskt erbjuder den många uppslag och förmedlar medryckande det unga seklets entusiasm och nyfikenhet inför modernismens genombrott.

Barbro Schaffer

Kvinnliga konstnärsoden

Alice och Hjärdis. Två systrar. Dagböcker och brev 1885–1969. Utg. och kommenterade av Per Wästberg (Stockholm 1994, 401 s., ill.).

Detta är en i flera avseenden ovanlig bok. Dess innehåll är märkligt – tillkomsten är över-

raskande. Alice och Hjärdis Nordin var två Stockholmsflickor, som växte upp under enkla och brydsamma förhållanden. Fadern Lars August Nordin (1836–1922) var en finsnickare, som tidvis undervisade på Tekniska skolan, föregångare till dagens Konstfackskola. Modern Ida Hansson (1842–1910) hade psykiska problem och var alkoholiserad. De fem syskonen höll ihop så gott det gick och stödde varandra. Systern Alice (1871–1948) och Hjärdis (1877–1969) med från fädernet ärvda konstnärliga anlag, hade fasta karaktärsegenskaper och var angelägna att stå på egna ben. Alice utbildade sig vid Tekniska skolan och Konstakademien samt vid Académie Colarossi i Paris. Hon gjorde också flera studieresor till Italien och Tyskland. Alice står för en rik produktion av byster, gravmonument, konstslöjdsmodeller och friskulpturer. Från början präglades hon av fransk naturalism och impressionism, senare av en mer stram formgivning. Hon är representerad i Nationalmuseum. Hennes porträttbyster kan man se i flera statliga institutioner såsom August Söderman i Kungl. Teaterns foajé och Gustaf Edvard Klemming i Kungliga Biblioteket. Hon fick uppskattning och tilldelades medaljen Litteris et artibus. System Hjärdis, inte mindre konstnärligt begåvad än Alice, följde samma studiebanan mest i Frankrike. Hon nådde viss berömmelse för sina målningar och karaktärsfullt skulpterade porträttbyster till exempel av arkitekten professor Isak Gustaf Clason, samt vidare en relief i Stockholms konserthus. Hennes konstnärliga produktion blev inte så rik som systerns, eftersom hennes äktenskap med arkitekten Ivar Tengbom (1878–1968) och de fyra barnen påkallade andra uppgifter och plikter.

Vid Hjärdis Tengboms bortgång samlade hennes barn, särskilt dottern Yvonne Wennerholm, systerns litterära kvarlåtenskap, dagböcker, brev, minnesanteckningar, räkenskaper m.m. och sände hela materialet, praktiskt taget oläst, till Kvinnohistoriska arkivet i Göteborg, som för en annan forskningsuppgift arbetade i arkivet, kom av en slump att intressera sig för dessa papper. Kuriöst nog hade han uppfattat namnet Alice Nordin, som annars var honom obekant, på en vackert designad jugendlampa från Böhlmarks bekanta fabrik, och gav därför namnet Alice Nordin åt en person i en av sina romaner. Av Per Wästbergs forskning har blivit en bok av stort intresse, både som biografi gällande två framstående konstnärer och som gripande personliga dokument. Inte oväntat har Wästberg gjort en briljant och känsligt författad inledning till sitt rika urval av dessa skrifter. Ett av de mest intressanta dokumenten är den 13-åriga Alices dagbok (ännu i familjens ägo) där hon med spiorande litterär talang beskriver familjens svårighe-

ter och litet torftiga glädjeämnen, ”ett av de finaste porträtten av en ung flicka, som jag känner till”, skriver han. Ur hela detta arkivmaterial, behandlat med insikt och omsorg, växer fram bilden av två känsliga kvinnor, som haft stora konstnärliga ambitioner men också med verkliga bekymmer beträffande männen och kärleken. Båda systerarna var erotiskt attraktiva och kunde uppväcka starka lidelser. I Paris uppvaktades Alice av Hugo Alfvén, notorisk kvinnokarl, men minst sagt ostadig i sitt känsloliv. Ett underbart foto i boken föreställer Alfvén intensivt kurtiserande Alice i hennes ateljé, Alice älskade honom, men hade klart för sig att han ”ljuger, spelar och bedrar”. Alfvén å sin sida anförtrorde Hjärdis, som undrade vad han hade för avsikter med hennes syster: ”När jag vet att en kvinna sitter och gråter och väntar på mig, hör jag fantastiska toner välla fram. Då skapar jag musik. Det är underbart”. Alice mötte aldrig den fullständiga lyckan. I trettioårsåldern hade hon en kortvarig förbindelse med den på sin tid kände danske författaren Emil Rasmussen. Ett äktenskap 1917–1918 med den 18 år yngre konsthistorikern och sedermera styresmannen för Nordiska museet och Skansen Andreas Lindblom blev en misslyckad historia. Hjärdis, å sin sida, föll med tvekan för den bildsköne och lovande arkitekten Ivar Tengbom. De gifte sig efter att ha varit förlovade i fem år medan Tengbom verkade i Sverige och Hjärdis i utlandet. Äktenskapet blev efter hand kallt sedan Tengbom inlett ett förhållande med hertiginnan Madeleine d’Otrante, född Douglas (1886–1983). Tengbom gifte sig med henne sedan kontrahenterna, var för sig, fått skilsmässa 1927. Enligt barnen Tengboms mening var hemmet präglad av vänlighet och värme genom Hjärdis omvårdnad. På grund av Tengboms stora framgångar och berömmelse som arkitekt, stod det också glans och festivitas kring familjens sällskapsliv. Bakom förölanen anförtrorde Hjärdis sin smärta över makens otrohet, men framförallt genom att han på allt sätt förtryckte och förringade hennes konstnärliga verksamhet. Äktenskapets fysiska sida beredde Hjärdis ingen glädje. Hennes längtan efter ömhet förblev obesvarad. Det hela ger ett ganska mörkt porträtt av en av våra stora. Man får också hålla i minnet att Ivar Tengbom själv aldrig får komma till tals i några skrifter. Hjärdis berättelse är en partsinlägga. I varje fall för detta i mycket tanken till Hjalmar Söderbergs Gertrud med dess motto om ”köttets lust och själens obotliga ensamhet”. Hela materialet, som Wästberg på ett så engagerat och förnämligt sätt lagt fram, visar i sin nakenhet på ett i Sverige mycket ovanligt sätt svåra mänskliga relationer bakom en vacker fasad. Det är en heder för familjen Tengbom att medlemmarna på ett förståelsefullt sätt medverkat till att dessa märk-

liga kvinnor fått komma fram i helfigur. För Hjärdis barn kan det måhända kännas som en slags senkommen upprättelse för deras förödmjukade mor.

Per Wästbergs utgåva synes i stort sett vara omsorgsfull, men recensenten tycker sig skyldig att anmäla några ofullkomligheter i detta personhistoriska verk. Hjärdis var inte alltid så noga med namn. Den ”professor Lidbom”, som enligt hennes minnesanteckningar vårdade Alice, är identisk med Oscar Lindbom, en känd stockholmsläkare, vilket är rättat i personregistret. Däremot är ”Elsa Bolmstedt”, kamrat på Konstakademien och gift Nordenfelt, vilken förekommer på flera ställen, en felläsning för ”Bohnstedt”, gift med bruksdisponenten Henrik Nordenfelt. Konfunderad blir man, då det i inledningen står att Hjärdis skilsmässa formellt underskrevs på vännen Erik Lidforss kontor, medan Hjärdis skriver i minnesanteckningarna att detta ägde rum den 5 mars ”på Erik Löfgrens kontor”. Något advokatkontor i Stockholm med det namnet fanns inte vid den tiden. Man kan förmoda att kontoret ifråga tillhörde Eliel Löfgren, känd advokat och utrikesminister. Eller är Löfgren misskrivning för Lidforss? Stor betydelse har saken inte. Detta är förvisso små skönhetsfläckar, som inte förär intrycket av en remarkabel framställning av två intressanta kvinnoöden.

Wilhelm Odelberg

Vilhelm Lundström och svenskheten

Bengt Kummel: *Svenskar i all världen förener eder! Vilhelm Lundström och den allsvenska rörelsen* (Åbo 1994, 288 s., ill.).

I 1800-talets Europa uppstod så kallade panslavismer som ett slags utlöpare av nationalismen. Panslavismen siktade till att samla alla slaviska folk men utveckledes efterhand till en militärisk rysk expansionism. Pangermanismen framstod som en tysk pendang till panslavismen. Efter det tyska enandet bildades en lång rad organisationer med syfte att samla och hålla ihop alla tyskar. En del av dessa trumpetade en aggressiv imperialism.

Det har även funnits en svensk panslavismer. I en nyutkommen doktorsavhandling som framlagts vid Åbo akademi belyses den allsvenska rörelsens framväxt och dess primus motor Vilhelm Lundström under 1900-talets första decennier. Huvudsyftet är att analysera den allsvenska rörelsens ideologi, organisation och verksamhet. Som ett inledande steg i analysen ges ett porträtt av Lundström, som placeras in i sitt politiska och sociala sammanhang. Ett mindre parti i boken ägnas även Lundströms organisatoriska platt-

form som var Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet (vars efterföljare är Riksföreningen Sverige-kontakt med säte i Göteborg). Bokens höjdpunkt är partierna om hur allsvenskheten omsattes i praktisk handling vis-à-vis svensktalande och svensksinnade i Finland och Estland under perioden 1910–1930.

Vilhelm Lundström (1869–1940) fick sin utbildning i Uppsala, där han snart slöt sig till konservativa kretsar. Han tog avstånd både från kapitalism och socialism och ansåg att industrialismen hade många negativa följder. Lundström gick i många stycken sin egen väg. Han var försvarsvän men inte militarist. Han var nationalist men knappast storsvensk; han ville inte liera sig med de krafter som i det storpolitiska vacuumet efter första världskriget ville vidga det svenska maktrummet i Östersjöområdet. Han var progremansk – den svenska folkgruppen var en del av den germanska – men det innebar inte någon vurm för det tyska. Han ville skapa en motkraft såväl mot tysk expansionism som mot rysk.

Kummels analys av allsvenskhetens uppkomst och ideologi är förtjänstfull. Den allsvenska rörelsen var i mångt och mycket ett resultat av Lundströms eget engagemang. Hans idéer var långt ifrån färdigbildade när Riksföreningen startades 1907. Bland föreningens uppgifter var att stärka svensk kultur och svenskt språk i utlandet, delvis vad som varit Svenska institutets uppgifter efter andra världskriget.

Lundströms globala svenskhetsideologi inspirerades av den politiska utvecklingen under 1910-talet. Den nationella rörelsen i Finland, frågan om Ålands ställning, estlandssvenskarnas öden i ett lösrivet Estland och den växande skaran svenska emigranter i USA pekade i en och samma riktning, behovet att samla svenskarna. Lundströms motto var "Svenskar i all världen, förenen eder!" Men allsvenskheten i Vilhelm Lundströms tappning saknade, som förf. korrekt betonar, många av de element som med tiden framstått som starkt osympatiska inom andra pan-rörelser. Lundström, som var djupt förtrogen med tysk kultur, var inte antisemit och han tog avstånd från varje form av överlägsenhetstänkande på rasmässiga grunder. Den allsvenska rörelsen saknade militanta inslag, som var så vanliga inom andra pan-rörelser. Målet var inte en territoriell expansion. Signifikativ är Lundströms inställning till den finska och estniska frågan efter första världskriget. En samverkan mellan Sverige och dess forna områden runt Östersjön skulle bygga på språk, kultur och handel. De politiska effekterna var sekundära men skulle bli en följd av de kulturella aktiviteterna.

Den rätta tidpunkten för att omsätta allsvenska idéer i praktisk handling var när Finland och Estland lösryckte sig från den nya Sovjetunionen.

Lundström och den allsvenska rörelsen förordade aktiva insatser till stöd för svenskarna i dessa länder, men komplikationerna var stora och marken var delvis minerad. Stöd till ålänningarna och den åländska separationsrörelsen kunde uppfattas negativt bland svenskarna på fastlandet. Vad Åland beträffar tvingades Lundström därför att hålla en låg profil. I fastlands-Finland såg sig de svensktalande i första hand som finländare och i andra hand som svenskar. Efter självständigheten gick dock en skiljelinje mellan dem som förespråkade en rent fosterländsk linje, de så kallade kultursvenskarna, och östsvenskarna som starkare ville betona svenskheten och samhörigheten med Sverige. Det var med denna "radikallare" gren som den allsvenska rörelsen samarbetade. Efter Lundströms resa i södra Finland bildades ett antal lokalföreningar till Riksföreningen. Kummel betonar att det officiella Sverige hade en mycket låg närvaro i Finland och att rikssvenskarna överlag var rätt kallsinniga till finlandssvenskheten. I en fotnot har förf. gömt undan en signifikativ formulering: "Det existerade inga kontakter mellan de ledande svenskarna i Finland och svenska legationen i Helsingfors, inte ens av kulturell art." (s. 192).

En av slutsatserna blir att den allsvenska rörelsen spelade en roll för att forma svenskheten i Finland, framför allt genom att vara en partner till den östsvenska rörelsen. Man gav en bokgåva till Åbo akademi och gjorde uttalanden till förmån för svenskans ställning. Riksföreningens finska missionsfält skulle emellertid snart stängas. Paradoxalt nog gav språkstrid och fennisering ett minskande utrymme för aktioner från allsvenskhetens och Riksföreningens sida, delvis därför att språk- och nationalitetsfrågorna i Finland partipolitiserats på ett intrikat sätt. Därtill bidrog även att svenska språket fått starkare lagligt skydd samt att det rikssvenska stödet till finlandssvenskheten tappat en del av sitt förtroendekapital på grund av det svaga officiella stödet från Sverige.

Kapitlet om Estland klagör på ett utmärkt sätt estlandssvenskhetens situation från slutet av 1800-talet till början av 1940-talet. Liksom i Finlandsavsnittet placeras den allsvenska rörelsen in i sitt sammanhang. Estlandssvenskarna var en kust- och öbefolkning, som gradvis väcktes till nationell insikt. Komponenterna var flera, däribland en ökande folkbildning, delvis som ett resultat av missionsinsatser från Sverige, samt russificeringen kring sekelskiftet och känslan av hot mot svenskarnas språk och kultur. Följden blev en gradvis organisering, något som dock stötte på patrull under första världskriget. Den estniska frihetsrörelsen var först en inspirationskälla men blev under den estniska republikens tid även ett hot. Den estländska kulturautonomilagen gav

visst svängrum men svenskarna var för få (omkring 8.000) för att värna sina intressen. Svenska kulturyttringar och svenskarnas värn för sina intressen sågs med allt större misstänksamhet från estnisk sida. Svenska Odlingens Vänner, som främst förde den svenska kulturkampen, lyckades inte värva fler än ett halvt tusen medlemmar. Man var för få för att uppnå en kontinuerlig representation i det estländska parlamentet och tvingades i valförbund med tyskarna, som representerade ett annat socialt skikt och som företrädde den gamla överklassen och jordägarna. När läraren och prästen Hans Pöhl, som företrätt folkgruppen både i regering och riksdag, dog 1930, saknades en stark kraft.

Vid världskrigets slut kom Riksföreningen in som en stödjande faktor med bistånd åt tidningsutgivning, folkhögskolan i Birkas och gymnasiet i Hapsal, och dessa insatser uppskattades. Kummel redogör även för det mycket komplicerade samspelet mellan estlandssvenskarna, de lokala församlingarna samt Riksföreningen och svenska kyrkan som dels stödde den estniska lutherska kyrkan, dels den svenska minoriteten.

I Nordamerika mötte den allsvenska rörelsen en situation som på mångahanda sätt skilde sig från den baltiska och den finska. I USA och Canada var svenskarna nyanlända immigranter som strävade till integration. Att bygga allsvenskheter med språket som kärna var som att kämpa mot en naturkraft. Både Lundström och Riksföreningen vinnlade sig under mellankrigstiden mer och mer för att uppmärksamma Amerikasvenskarnas situation, men Lundström fick först sent en personlig kontakt med den amerikanska situationen, och kritiken från Svensk-Amerika var tidvis häftig mot Riksföreningen, som beskyldes för att propagera en museal svenskheter. I Kummels bok är Amerikapartiet inte baserat på samma initierade kunskap som präglar avsnitten om Finland och Estland.

En bit in på 1920-talet gick luften gradvis ur den allsvenska rörelsen. Vilhelm Lundström hade flera odds emot sig. Sverige erbjöd inte rätt bas för nationella aktioner av det slag som Riksföreningen lanserade. Hans misstro mot tidens tendenser gjorde att han torgförde svenskheter med en historisk slagsida. Han saluförde inte det moderna Sverige, och han fick därför viktiga krafter emot sig.

Bengt Kummels avhandling har fångat Vilhelm Lundströms gärning och placerat den i sin rätta kontext.

Harald Runblom

Ludendorff i Sverige

James Cavallie, *Ludendorff och Kapp i Sverige. Ur två förlorares liv* (Stockholm, 1993, 341 s., ill.).

James Cavallie belyser två ”prominenta” tyskers korta exil i Sverige efter första världskriget i en väldokumenterad, lärd och underhållande bok. Greppet är biografiskt men inte i någon snäv mening, och skildringen blir intressant på grund av det breda perspektiv som förf. anlägger.

Infanterigeneralen Erich Ludendorff (1865–1937) ingick närmast under fältmarskalken Hindenburg i den tyska krigsledningen från 1916. De två blev Tysklands starka män och tvingade stegvis rikskanslern Bethmann-Hollweg till reträtt.

Ludendorff, som hade titeln förste general-kvartermästare, tvingades titeln avsked i oktober 1918 och flydde via Danmark till Sverige på falskt pass, utfärdat på Finlands ambassad i Berlin. Han reste med färja över Öresund den 27 november 1918 och gled obemärkt förbi den svenska passkontrollen i Malmö i namn av kommerserådet Ernst Lindström från Åbo. En viktig förutsättning var att den svenske ministern i Köpenhamn, Joachim Beck-Friis, personligen hade viserat Lindström-Ludendorffs pass för inresa till Sverige. Det visade sig senare, att Beck-Friis varit fullt medveten om att Lindström var Ludendorff, något som han en dryg månad senare utan omsvep berättade i ett handbrev till utrikesministern Hellner: han vill befria regeringen från det penibla som en direkt förfrågan från tyskt håll om att låta Ludendorff få en fristad i Sverige skulle innebära.

Ludendorff, som fruktat för sitt liv i Tyskland, infann sig som gäst på Hässleholmshärdens i Skåne hos godsägaren och tävlingsryttaren Ragnar Olson och dennes maka Mia. Den skånska vistelsen använde Ludendorff för att förbereda sin politiska revansch. Under några få månader på godset författade Ludendorff *Meine Kriegerinnerungen*, utg. i Berlin 1919; den svenska versionen publicerades samma år av Bonniers, som bland annat genom Sven Hedins förmedling även erhöll förlagsrättigheterna i USA, engelska imperiet och Frankrike. *Meine Kriegerinnerungen* innehåller en del kritiska, om än väl inlindade, kommentarer om Hindenburg, men de tvås relationer beskrivs annars i positiva ordalag. En tes är att militären sveks av den tyska hemmabefolkningen. Här finns alltså en tidig version av dolkstötslegenden, som blev så viktig i Hitlers propaganda.

En av de intressantaste passagera i Cavallies bok handlar om kontakten mellan Sven Hedin och Ludendorff. Hedin bjöds till Hässleholm, där han fick agera lyssnare och rådgivare, när Ludendorff i rakettempo högläste avsnitt ur sitt manu-

skript under den dag som mötet varade. (Bägge har efteråt redogjort för detta möte.) Högläsningversionen innehöll mycket kritiska formuleringar om Hindenburg, mot vilka Hedin reagerade. I artiga formuleringar tillhöll han Ludendorff att tills vidare hålla inne med kritiken; efter hemkomsten till Stockholm argumenterade han efter samma linje i ett brev till Ludendorff. Hedins råd hade avsedd verkan. I efterhand reagerade Ludendorff surt på Hedins försvar för Hindenburg, och han såg Hedins agerande som ett utslag av frimureri! Cavallie har i Skåne återfunnit de tidiga versionerna av Ludendorffs memoarmanus och kan utifrån dessa kartlägga glidningarna i Ludendorffs Hindenburg-kritik, som med åren tilltog i styrka. Ludendorff ansåg Hindenburg vara en militär odugling, något som han inte underlät att framföra i sina senare memoarverk.

Ludendorff är kanske av större intresse än den andra av bokens figurer, Wolfgang Kapp, son till Friedrich Kapp som varit verksam för den liberala vänstern och engagerat sig revolutionsåret 1848, varefter han flydde för att slutligen hamna i USA; efter amnesti och rehabilitering blev han parlamentariker och stod Bismarck nära. Sonen Wolfgang gjorde däremot en kortlivad, föga ärofull insats i tysk politik. Wolfgang Kapp gjordes till rikskansler efter den statskupp som 13 mars 1920 drev presidenten Friedrich Ebert temporärt från makten. Även här figurerar Ludendorff, nu som en av Kapps rådgivare och inspiratörer och deltagare i kabinettssammanträden i rikskansliet under kuppdagarna. Kuppen blev ett fiasko och möttes med en generalstrejk. Kuppmakarna stämplades som högförrädare och sökte sin tillflykt på skilda håll.

En dryg månad efter kuppen kom rykten i svang att Kapp setts i Sverige. Han hade med pilot landat i Skåne i ett plan som falskeligen hade en Dr. Rosental (alias Kapp) som registrerad ägare. Kapp, som "beviljades asyl" i Sverige återvände frivilligt efter två år för att ställas inför riksrett. Hans hälsa var då starkt bruten (cancer-tumör bakom ena örat) och efter operation i hemlandet blev han aldrig i skick att inställa sig för domstolen och fick därför aldrig tillfälle att inför tyska folket hålla det försvarstal som han hade förberett under vistelsen i Sverige. Han dog i juni 1922.

Det finns många paralleller mellan Ludendorffs och Kapps Sverige-sejourer. Bägge var politiska flyktingar och hade illegalt tagit sig in i landet, och deras närvaro i Sverige var obekvämt för svenska regeringar. De tvingades att hålla en mycket låg profil i landsflykten. Kapp fick asyl, däremot inte Ludendorff, som slutligen vägrades förlängt uppehållstillstånd och tvangs tillbaka till hemlandet.

Såväl Ludendorffs som Kapps närvaro i Sveri-

ge var en belastning i förhållande till segrarmakterna; tidigare hade det funnits en oro för att Vilhelm II skulle söka sig en fristad i Sverige. Albert Ehrensvärd, Sveriges sändebud i Paris, hade i oktober 1918 varnat för en sådan eventualitet, något som regeringen borde göra allt för att förhindra. Det skulle, menade han, kunna bli en negativ faktor i relationen till entente-makterna och stå i vägen för Sveriges förvärv av Åland.

Både Ludendorffs och Kapps vistelse i landet föranledde politiska kommentarer från tidningarna på vänsterkanten som konstaterade manna-mån: Det var lättare för konservativa än för socialister och radikaler att få en fristad i Sverige. Både Ludendorff och Kapp använde Sverige-tiden för att söka en Ehrenrettung på hemmaplan; bägge skrev memoarer i detta syfte, men Kapp, vars politiska drivkraft var en djupt rotad misstro mot socialdemokratin, mäktade inte fullfölja denna plan.

Cavallie har lyft fram en mänsklig dramatik kring två förlorare och han betonar ytterligare en parallell, den bristande verklighetsuppfattningen och det rubbade politiska omdömet hos Ludendorff och Kapp; i Ludendorffs fall tog sig detta bland annat uttryck i att han deltog som nazistisk kandidat i det tyska rikspresidentvalet 1925 med katastrofalt resultat.

De 77 av bokens 341 sidor som upptas av noter och annan dokumentation vittnar om att ingen möda har sparats för att ge en bred teckning av två politiska flyktingar i mellankrigstidens Sverige.

Harald Runblom

Biografin över Böök

Svante Nordin: *Fredrik Böök. En levnadsteckning* (Stockholm 1994, 474 s., ill., personreg.).

För bara ett drygt decennium sedan skulle det ha varit våghalsigt av en måhända ej helt arriverad vetenskapsidkare att med förståelse ta sig an f. förrädaren Martin Fredrik Böök. I dag är det inte lika farligt, men när idéhistorikern Svante Nordin benämner sig levnadstecknare och låter sina studier mynna ut i en biografi av en art som ännu inte kan sägas vara helt accepterad av historikersamfundet, en som bygger på inlevelse och kringsyn men saknar referenser till en Weber eller en Gramsci, kan man ändå tala om ett visst mått av mod.

Naturligtvis har tiden verkat för Böök. Den generation som närdet en rent personlig animositet har tunnats ut och han kan börja skönjas som historisk företeelse mer än som tillhyge i dagsdebatt. Ändå har det fram till nu varit fullt möjligt att utan nämnvärd bevisföring avfärda ho-

nom som litteraturhistoriker, som skönlitterär författare, som kritiker och som essäist. Verkligt goda ansatser till analys har dock inte saknats: Erik Lönnroths inträdestal i Svenska Akademien, Thure Stenströms uppsats i festskriften till Gunnar Brandell och naturligtvis måste Thomas Forsers avhandling nämnas. I sin ambition att hålla den vetenskapliga apparaten så liten som möjligt ger inte Nordin tillräckligt erkännande av sådana insatser. Det är skada att han inte mer samlat diskuterar historieskrivningen, den är lärorik och sammantagna ger ändå tidigare insatser en så pass god bild att det är svårt att hävda att Nordin kan lägga fram radikalt nya resultat. Ändå skapar han en helhetsbild som just genom att inte vara entydig och dogmatisk ter sig trovärdigare än det mesta som skrivits i ämnet.

Svante Nordin har så vitt jag förstår som den förste efter Rolf Arvidsson – vars utomordentliga bibliografi är grundläggande – haft fri tillgång till Bökarkivet i Lunds universitetsbibliotek. Man kan knappast förmoda att han skulle teckna ett alltför skuggrikt porträtt, men en hög grad av misstänksamhet mot den porträtterade är knappast att föredra. En stor svårighet när man umgås med en oftast lysande stilist och som den förste får tillgång till hans pregnant brevprosa måste naturligtvis vara att hushålla med citaten. Nordin har på ett lysande sätt bemästrat problemet. Lika mycket som Bök själv får hans kritiker komma till tals och Nordins egen stil är klar, följsam och stundom sparsmakat retorisk. Den som är bekant med författaren främst från hans filosofihistoriska verk konstaterar att han nu snålar med den palestriska terminologien. Den hade varit alltför självklar i denna bok.

Brev till och från Bök samt hans och hustrun Toras självbiografiska anteckningar har vid sidan om den enorma böökska produktionen varit viktigast för att föra framställningen framåt. Nordin har varit en trägen arkivbesökare, men man saknar diskussion kring problem som måste ha varit uppenbara för honom men svårare för läsaren att upptäcka. Ett exempel är Bööks och Heidenstams korrespondens. Från den förre finns strax över hundra brev bevarade, från den senare det dubbla. Delvis kan detta förklaras av att Bök i många år sände dedikationsexemplar och Heidenstam svarade med brev, men var finns det tjuotals brev den juvenile Fredrik Christoffersson skickade Heidenstam före brorskapet 1902? Ligger förklaringen hos den ordentlige Heidenstam eller hos Övralidsstiftelsens ordförande Bök?

Även om arbetet presenterats i Vitterhetsakademins serie "Svenska lärde", som skall innehålla populärt hållna biografier över livsverk, är det mycket breda perspektivet givetvis Nordins eget val. Det tycks också vara det enda möjliga när det gäller en gärning där man svårigen kan

bortse från någon aspekt om man skall nå ökad förståelse för livshållningen, komma närmare en personlighet så föga lämpad till svensk standard. "En biografi över Fredrik Bök behöver inget försvarstal" inleder Nordin. Lika sant är att det inte krävs något försvar för att denna biografi inte trängts in i en teoretisk modell. Oavsett om man väljer Bök som prismagestat för den fria intellektuelle i ett föränderligt samhälle – ett tema Nordin återkommer till – eller väljer att behandla honom på grund av hans stora inflytande inom olika sfärer, ligger den stora utmaningen i vad Nordin kallar att avskaffa Bök som "polemisk stereotyp", att uppfatta honom i historiskt perspektiv. Kortfattat men övertygande visar Nordin i det inledande kapitlet "Levnadstecknarens plikter" på vikten av att söka sig bakom gängse föreställningar både om Bök och om den tid han levde i.

Nordin behåller en kronologisk huvudlinje men samlar framställningen till stora tematiska block kring Bök som litteraturhistoriker, som kritiker och som "politiker". Ungdomsåren bildar naturligtvis en enhet. I sin pregnant bild av sekelskiftets hierarkiska Kristianstad, där skomakare Christoffersson skapade en blomstrande rörelse, visar Nordin tydligt hur skomakarens brådmogna yngsta barn ställde sig utanför och ovanför den omgivning där allt skulle ske någorlunda efter rang. Den infame Stig Ahlgren pekade långt senare på ynglingen där han stod på skoltrappan, "bredbent och med händerna i sidorna, och blottade sin friska vita tänder". Det var denna för belackare i sämsta bemärkelse helgjutna karaktär som redan tycktes färdig, en kraftfull yngling som inte var beredd att kröka ryggen. Samtidigt är ett viktigt tema att den kleinbürgermiljö Bök växte upp i satte sin prägel på hela hans världsåskådning, att den blev det stormens öga där han sökte skydd.

Vad som genomgående imponerar i framställningen är det fint skildrade samspelet mellan offentligt och privat, mellan fasad och rämnor. Bilden av bonus pater familias som tar hand om den redan under Kristianstadsåren utomäktenskapligt födda dottern hänger samman med bilden av arbetsmänniskan som nedkämpar nervkriser och tidigt utvecklar en långtgående förmåga att få pekuniär uppskattning. – I många intressanta enskildheter visas Bööks centrala position i kulturlivet. Tjugotalet var en guldålder för kulturjournalistiken, litteraturhistorien var modevetenskap och Bök var affischnamnet, poserade vid Cadillacen. Den viktigaste frågan måste bli hur mycket han själv bidrog till denna utveckling. Biografirens ständiga dilemma är att den typen av frågor är svåra att besvara. Nordin konstaterar (s. 190) att "hans talang anpassade sig till tiden, men mellan denna talang och tiden fanns

också en förutbestämd harmoni”. Det låter sig sägas, men det för oss inte mycket längre.

Om Nordin kanske inte har så mycket nytt att säga om kritikern och litteraturhistorikern Böök är hans skildring av politikern så mycket mer intressant. Han pekar naturligtvis på den nära nog konstitutionella kärleken till Tyskland men tonar ned betydelsen av den ofta påtalade hegelianismen. En mer räddhågad författare av en art som inte varit helt ovanlig i Bööksammanhang skulle finna en formel och blunda för de många anomalier. Det hedrar Nordin att han gång på gång konstaterar det motsägelsefulla och svårgripbara i denna högst individuella utveckling, som han vid ett tillfälle kallar en böljerörelse. Thomas Forsers Böök var en skrupelfri opportunist, i och för sig driven av intellektuell nyfikenhet men inte av ärligt uppsåt. Nordins blir en ångestladd sökare och realpolitisk siare. – Ändå ges ingen riktig förklaring till varför han inte utvecklades i samma riktning som Sven Hedin under kriget utan föredrog en låt vara ovillig tystnad. Hans tydliga enda medverkan i Dagsposten (en bibliografisk nyhet) gjordes anonymt och rörde ett icke-politiskt ämne.

Den åldrande, stigmatiserade Böök är inte mindre intressant än den tidigare. Han tvingades tillbaka till litteraturhistoriska studier, där han gav sina yttersta krafter och fick fullt erkännande också av dem som förvägrade honom yttranderrätt i andra frågor. En intressant detalj som Nordin inte tar upp i sin detaljerade skildring av Bööks engagemang i Victoria Benedictsson, men som möjligen kan belysa dennes position i den lundensiska miljön, var att den tillgång han fick till Benedictssonpapperen i Lunds universitetsbibliotek före deras frisläppande var betingad av minnesteckningen i Svenska Akademien. Dessförinnan publicerade han emellertid den mer uppseendeväckande ”Victoria Benedictsson och Georg Brandes”. Hans beslutsamhet att bli den förste uttolkaren är tydlig.

Efter en fyrahundrasidig framställning som varit rik på detaljer men också på konklusioner förmår Nordin i ett sista kapitel samla sig till att ge en bild av den yttre personen Böök, att ta fram karaktärsdrag som s.a.s. blivit över men framför allt till ett försök att artbestämma den inre människan. Författarens och läsarens fascination är obruten.

Anders Burius

Erland Hjärne som livsöde

Vitterhetsakademien har inlett en skriftserie, avsedd för en vidare läsekrets, under rubriken ’Svenska lärde’. Av de två första volymerna har

Svante Nordins mäktiga monografi om Fredrik Böök fått stor uppmärksamhet. Mer representativ för serien är nog *Erland Hjärne. En historikers livsöde* (Stockholm 1994, 167 s., ill.) av fil. dr Sven G. Svenson, av blygsammare format.

Sven G. Svensons val av föremål förvånar. I den stora biografien om Gunnar Wennerberg (1986) hade han funnit en person, vars ’livsöde’ var så märkligt i en rad skilda offentliga faser att frånvaron av utforskning och analys av det litterära verket var fullt motiverat. Det är svårt att finna någon starkare kontrast till Erland Hjärne. Man kunde tänka sig att det är härågkomster från ett lärjungeskap som utgjort författarens incitament. Men så är det alls inte. Han meddelar inledningsvis att han som otaliga andra uppsalastudenter från 30- och 40-talen mötte Hjärne som en oinspirerad föreläsare på områden som låg de tvungna åhörarna fjärran, men hade hört ’om hans kolossala lärdom, om hans skygghet, om hans märkliga befodringsgång’. Han var professor som aldrig hade disputerat, men ’hade skrivbordslådorna fulla med opublicerade, märkliga manuskript’. Sven G. Svensons högre studier i historia skedde för kollegan Erik Lönnroth och ledde endast tillfälligtvis till möten med en älskvärd men avlägsen Hjärne.

Nej, vad som väckt Sven G. Svensons fascination är mötet med Erland Hjärnes efterlämnade papper på Uppsala universitetsbibliotek: ’femton stora, till brädden fyllda stadsbudskartonger och därjämte en brevsamling som fyller tjugonio kapslar’. Hjärne tycks aldrig ha kastat ett skrivet eller tryckt papper; men vad mer är, han skrev i regel koncept vid sin omfattande brevväxling – stundom flera – något som gjort hans biograf tämligen oberoende av om mottagarens brevsamling varit tillgänglig. Samlingen på Carolina har ingett ’en känsla av gripenhet inför ett tragiskt livsöde’. Den har uppfordrat till att ’söka konstruera en nyckel som öppnar dörren till hans personlighet. – En sådan nyckel eller formel måste bli av medicinsk natur’.

Erland Hjärnes psykiska liv svängde sedan tidig ungdom mellan stadier av ohämmad aktivitet och självtilltro och långa perioder av handlingsförlamning och förtvivlan. – Hans ’livskurva’ har av författaren ’grafiskt’ återgivits (s. 12), något lättsinnigt. – Vid tre sådana perioder var han intagen för vård; hans biograf har här följt honom in i Akademiska sjukhusets journaler. Detta och annat måste te sig som ett närgånget studium av en vetenskapsman – inte av en författare eller konstnär. Dock bör framhållas att avslöjandena ur brev och, någon gång, journaler – pendlande mellan det tragiska och det tragikomiska – aldrig innebär detaljer och sensationer för deras egen skull och att i den litet raljant akademiska stilen ligger både inlevelse och takt

gentemot en person, till synes så fjärran från sin biograf: juvenalen och OD-isten som blev Sparbanksföreningens VD. Så belyses och diskuteras fint förhållandet till den intima vännen, historikern och arkivmannen Daniel Almqvist – och till dennes syster Gerda, som sent och kortvarigt blev Erland Hjärnes hustru.

Alla menar sig veta att Erland Hjärne levde sitt långa liv (1887–1969) i den mäktiga skuggan av fadern Harald. Sven G. Svenson förnekar inte detta – tvärtom visar han mångfaldigt på sonens obrottsliga lojalitet mot faderns person och verk – men Harald Hjärne framstår hos honom från en ovanlig, mänsklig sida. Långtifrån att vilja prägla sitt enda barn ser han med oro hos honom psykiska drag som han igenkänner från sig själv och sin mor; han ogillar sin unge sons hejdlösa och planlösa läsande, men vill inte öppet dirigera för att inte vålla överreaktioner. För vännen Simon Boëthius, Erlands professor i statskunskap, suckar han (1908): ”Besynnerligt att jag har någon hand med andra studenter i sådant avseende, men ej med min egen son.” Erlands ytterliga tillämpning av sin fars politiska idéer under åren 1911–18 kan denne knappast ha gillat. Men han ingriper inte; endast när han vid ett tillfälle, hösten 1918, rådfrågas om en aktion, avråder han bestämt. Kompletteras bilden med den kloka och ömma modern Eva, f. Rezelius, är det inte lätt att utifrån miljön förklara den ytterlighet i åsikter och känslor, det främlingskap i tid och rum, som sonen visade, än mindre den livslånga ångest inför sexualiteten, som tog sig uttryck i fixering vid onanifenomenet och läsning inför konfrontationer med kvinnor.

Redan gymnasisten och den unge studenten upplevde depressiva tillstånd växlade med perioder av högt uppdriven aktivitet. Den intellektuella aptiten och mognaden var påfallande: de visar sig i det lysande studentbetyget och de breda examina – även om de dröjde länge i faderns ögon – men främst i de tidiga vetenskapliga skrifterna. Den berömda uppsatsen om ”Biskop Thomas’ av Strängnäs visa om striden för Sveriges frihet” (1919) publicerades i sin första version redan 1908; den djupsinniga ”essay” som sent omsider skulle utges under titeln ”Från vasatiden till frihetstiden. Några drag ur den konstitutionella maktfördelningens utveckling i Sveriges statsskick” (1929) förelåg enligt sin författares uppgift i sina grunddrag redan 1910.

Men för flertalet läsare mest nytt och förvånande är säkerligen Erland Hjärnes politiska och publicistiska aktivitet under åren 1911–18, tiden för frågorna om konstitutionen, försvaret och neutraliteten. Vägen gick från studentföreningen Heimdal, där han vann en förblivande vänkrets, över Tidningen Upsala till 1914 års Vårdkasen och 1916–18 års Svensk lösen. Anonymiteten

gjorde honom känd blott inom en trängre krets – få kände honom som talskrivaren vid studentkårens kungauppvaktning 1914 – men vid publika tillfällen, t.ex. om studenternas redobogenhet att genomgå befälsutbildning, framträdde han som medryckande talare i en högstämd, lidelsefull stil. Han framstår som en extrem företrädare för den uppsalationalism som dyrkade ett Sverige, där ”Konungen” regerade, stödd på ”folket”, och där den nationella kallelsen bestod i att vid sidan av germanska bröder hålla Österns barbarer tillbaka. Vid borgårds krisen förolämpar han sin fars kollega Nils Edén offentligt – ”pöbelaktigt” med hans egna ord. Hån och förakt utöses i hans osignerade ledartiklar över ministären Staaff, ett par år senare över Hammarskjölds ministär för dess neutralism när Finlands öde stod på spel. Men när kriget rasade i Finland och vännen gick ut med Svenska brigaden – bland dem Olof Palme som stupade – blev Erland Hjärne kvar: krig skulle föras av ”staten”, som alla skulle tjäna utan motkrav; han var beredd att lyda men inte att ta personligt initiativ.

Världskrigets utgång och Sveriges inträde i ”det demokratiska helvetet” förstärkte det depressiva tillstånd Hjärne redan hamnat i. Han vände sig totalt från politiken i främlingskap från det samhälle han nödgades leva i; åt forskningen skulle han viga sitt liv. Men vägen blev törneströdd. Han kände sig förekommen av lundensaren Fredrik Lagerroths Frihetstidens författning (1915) – visserligen skriven med motsatta ideologiska förtecken – från att fullfölja sitt arbete om dynamiskt och statiskt i Sveriges historiska konstitution. Han fick en olycklig idé att föra sin forskning om ”Svearna enligt Tacitus” till disputation; denna undersökning skulle bli en följeslagare genom livet. Någon förmögenhet hade han inte: alltså måste han ha anställning. Men han såg en sådan som ett nödvändigt ont, vare sig det gällde en, kortvarig, lärarbefattning vid den nya Åbo akademi, kursgivning för juridikstudera-nde i Uppsala eller anställningar vid landsarkivet och universitetsbiblioteket där; utanför Uppsala kom han ytterst ogärna. Det gällde att minimera yrkesarbetet och leva enkelt och tillbakadraget i den stora lägenheten vid Österplan som varit föräldrahemmet. Utan karriärambitioner ansåg han sig dock för god för sina arbetsuppgifter, såsom att på Carolina fungera som ”stadsbud och bokypare åt hrr Svanberg, Landberg m.fl.” – docenter, yngre än han själv.

Hela tiden närde han stora drömmar om forskningsuppgifter kring det fornsvenska samhället. 1926 övergick han helt till rollen av privatlärare. Nu följde ett par år av intensiv skaparkraft med ”stunder af en sådan förståndets hänförelse att jag grät för mig själv”. Undersökningarna ”Björköarätt och ledningsrätt”, ”Tolft och hundare”,

»okkabot och fullrättsbot», »Norska ledungsflottans skeppstal» etc. utformades. Samtidigt var han plågsamt medveten om att han, den intellektuellt överlägsne, i omvärldens ögon gjorde »den släta figuren af en löjlig gammal öfverliggare, en berömd faders misslyckade son» (till Nathan Söderblom 1926).

Från detta avskilda forskarliv drevs Erland Hjärne in i ett crescendo som för lång tid gjorde honom arbetsoförmögen. Ivriga vänner – sådana hade han förvånande många – förmådde honom att hösten 1928 söka den professor Ludvig Stavenow lämnade. Hela det akademiska Uppsala ställde upp för honom, från ärkebiskopen (med maskinskriverskor) till kontrolläsande studenter. Denna kraftsamling ledde till att Hjärne till sina tryckta skrifter – blott dryga 300 sidor, till stor del om litterära och filologiska ämnen – kunde lägga två arbeten i korrektur och sex i maskinskrift, blott ett fortfarande i handskrift. Halvtannat år senare var han till sin förfäran utnämnd till professor.

Sven G. Svenson gör med hjälp av brevväxlingen, där den sökandes skiftande stämninglägen återspeglas, rättvisa åt detta märkliga förlopp inom ramen för Hjärnes »livsöde». För den som i olika roller deltagit i sådana ärenden ter sig denna tillsättning än mer märklig och värd djupare och bredare analys. Av fyra sakkunniga förordade tre den något äldre Bertil Boëthius, även han professorsson från orten men tidigt utvandrad till huvudstaden. Boëthius hade en väldig produktion av tryckta skrifter på den politiska och den ekonomiska historiens fält och därtill höga meriter som arkivman och lexikonredaktör. Endast Gottfrid Carlsson, gammal studentkamrat, nu professor i Lund, förordade Hjärne, utan att lägga någon vikt att huvuddelen av hans produktion var uttalat preliminärt utformad och ej tidigare blivit kritiskt granskad. Av de tre övriga sakkunniga motiverade rättshistorikern K.G. Westman just härmed att han satte Boëthius före. Georg Wittrock, professor i historia i Uppsala, fann Boëthius klart överlägsen och det skick vari Hjärne framlade sina skrifter betänkligt. Den fjärde sakkunnige, Lauritz Weibull, behövde inte uppehålla sig härvid; hans huvudsynpunkt var »att nutida medeltidsforskning i Norden som ute i Europa sedan länge slagit in på helt andra vägar än dem licentiaten Hjärne, med rot ytterst i en senfödd romantisk historiebeskrivning, fortfarande följer.» (Handl. ang. prof. i historia vid Uppsala universitet, Uppsala 1930). Men även han betygade Hjärnes ovanliga lärdom, skarpsinne, idéri-kedom och stilistiska mästerskap.

Hur kunde med detta utgångsläge fakulteten enhälligt – så när som på Wittrock – förorda Hjärne och sedan konsistoriet med överväldigande majoritet föreslå denne? Det bör tillfogas att

de två konkurrenterna hade likvärdig, rätt obetydlig meritering som akademisk lärare. En delförklaring ligger på det lokala planet: Westmans auktoritet där; Wittrocks svaga ställning inom fakulteten, dit han tilltvingat sig tillträde i konkurrens med favoriten Gottfrid Carlsson. (Se K.-G. Hildebrand, »Från Harald Hjärne till Sven A. Nilsson,» Saga och Sed 1991). Nästa delförklaring var Hjärne själv på det klara med när han förutsade att Weibulls »knöläktiga» yttrande skulle vara honom till fördel: den nästan unisona motviljan i Uppsala – inte minst bland språkmännen – mot den s.k. »historisk-kritiska» riktningen. Men en omätbar förklaringsgrund ligger i den ställning Erland Hjärne, trots egenartad psyke och levnadssätt, intog bland vänner och kamrater och de förväntningar man vid universitetet knöt till honom som den vittfamnande humanisten. Och här kommer in vad han själv livslångt plågades av: hur mycket av detta var ett återken av hans faders oerhörda anseende och inflytande?

Denna påfrestning, som utmynnade i kravet på fullödig ämbetsgärning, ledde till en långvarig, djup depression, där vännen sedan Svensk lösen-tiden Sven Lidman var honom till någon tröst med sina förböner – i utbyte mot korrekturgranskning! Först efter två år orkade Hjärne inta sin plats i fakulteteten, och efter ytterligare två år helt utföra sin undervisningsskyldighet. Och då fullgjordes ändå denna under fem år till väsentlig del i form av föredragningar ur de otryckta arbetena. Men ett grymt öde ville att när Hjärne just började återvinna sin arbetsförmåga blev kollegan Wittrock hösten 1933 varaktigt sjukskriven för »psykisk ohälsa». Hjärne blev därmed för nästan ett årtionde ensam ämnesföreträdare med ett omfattande ansvar för tillkomst och bedömning av licentiat- och doktorsavhandlingar. Här måste läsaren beklaga att författaren inte själv varit Hjärnes elev på högre stadium. Den vederliga särpräglade stämningen på dennes seminarier och egenarten i hans, i hög grad formella, handledning kommer inte till sin fulla rätt.

Först Erik Lönnroths tillträde till den andra professuren lättade varaktigt Hjärnes börda; inte endast Sven G. Svenson sökte sig till den unge professorn. – Som en av de tre sakkunniga hade Hjärne här, med sin starka ställning i fakulteten, fällt det avgörande ordet. – Därmed fick han äntligen möjlighet att taga upp den forskning som brutits tvärt av i och med att han femton år tidigare hade lämnat in sina specimina. Under det följande årtiondet upplevde han en relativt harmonisk tid av stark produktivitet; därpå följde ännu en depression, som han aldrig lyckades lösgöra sig ur.

Men, som författaren understryker: »Allt detta var ny forskning» – således inte det äntliga färdigställandet av skrifterna från 1926–28. De

skulle, sedan Hjärne 1955 till sist gett upp hoppet att själv kunna ge ut dem, utkomma i tryck, tillsammans nära 800 sidor, först 1979–81 genom Gösta Åquistas utgåva *Land och ledung 1–2* (Rättshistoriskt bibliotek 31–32). Svenson avvisar med goda skäl den förklaring eleven Sven Ulric Palme gett, att Erland Hjärne förlorat lusten för dessa undersökningar sedan han funnit deras huvuddåd, ledungsskeppets utformning såsom nyckel till samhällsorganisationen, föregripen av fadern i dennes efterlämnade manuskript. Tillräcklig förklaring finner han i att Hjärne av självbevarelsedrift och arbetssekonomi valde att, ofta med utgångspunkt i de tidigare studierna, ta upp nya problem till lösning.

Sven G. Svenson skulle här ha kunnat gå längre, om han ställt de nya skrifterna, tillsammans ca 600 sidor i tryck, mot de tidigare. Skillnaden ligger inte enbart i det nog så viktiga formella: att författaren nu raskt överlämnade sina alster till offentligheten. Att han kunde göra detta berodde väsentligen på att han nu – i undersökningar som skulle bli klassiska såsom "Rod och runor", "Svethiud" (om Snorres Sverigeskildring) samt "Herredrap och avog sköld" (i Fornsvenska lagstadganden) – inriktade sig på mer avgränsade problem med ett fastare källunderlag, inte som tidigare på hela kedjor av frågor, vilka skulle belysas genom det mest disparata källmaterial från skilda epoker och ges en total lösning.

Denna vetenskapliga tillnyktring – som bör ha vunnit även en Lauritz Weibulls gillande – konstateras inte: att forskaren Erland Hjärne 1943–52 är en ganska annan än samme man 1926–28. Här kommer vi in på det diskutabla i hela framställningen av Erland Hjärnes "livsöde". Av bokens 160 sidor är endast var tionde ägnad hans vetenskapliga arbete och dess produkter – och då ofta i belysning av visserligen ytterst läsvärda brevutdrag. De redovisningar av problem och resultat som ges innehåller inte mer än vad som tidigare kunnat inhämtas av eleverna Gösta Hasselbergs och S.U. Palmes gemensamma nekrolog i *Historisk tidskrift*, av Palmes artikel i *Svenskt biografiskt lexikon* och av Hasselbergs inledning till utgåvan av de efterlämnade skrifterna. En jämförelse ger sig med Sigrd Kahles stora biografi över fadern H.S. Nyberg (rec. av C. Toll i *PHT* 1992, s. 139 ff.). Den illustrerar både värdet och vanskligheten i att för en osak-kunnig publik klargöra en vetenskaplig livsgärning på okända och svårtillgängliga områden och att ge den dess plats i en större forskarvärld.

Sven G. Svenson har avstått från ett sådant försök; och läsningen av sakkunnigyttrandena från 1929 visar onekligen svårigheterna. Ändå måste man beklaga att han inte t.ex. valt ut någon skrift från vardera av de tre författarstadierna 1910-talet, 1920-talet och 1940-talet och ägnat

dem en utförligare beskrivning och analys. Det hade kunnat ge en föreställning om Hjärnes utveckling som historiker, om de materier och problem som dominerade hans vetenskapliga liv och om hans originella metod att gripa sig an dem. Likaså möter hans prisade stilkonst nu endast i brevetts form. Särskilt värdefullt hade varit att få en diskussion ur vår tids perspektiv av de skrifter som, när de utryckta bedömdes, värderades så olika; den slutliga utgivningen i tryck (1979–81) inträffade så sent att de tedde sig inaktuella och ej alls debatterades.

Till sist uppställer sig frågan: kan "en historikers livsöde" göras rättvisa utan att i centrum ställs vad denne själv sett som sin livsuppgift, det som allt annat i hans liv är relaterat till? Erland Hjärnes egenartade och tragiska livsöde ställer frågan på sin spets.

Sven G. Svensons biografi är kvick och klok, fängslande och lättläst och ger en fin tids- och miljökildring. Men hade inte en framställning som krävt större intellektuell möda av både författare och läsare varit att göra Erland Hjärne större rättvisa?

Herman Schück

Prima ballerina

Ellen Rasch, *Tår och skrott*. (Stockholm 1994, 249 s., ill., personreg.).

Ellen Rasch, den svenska prima ballerinan, föddes år 1920 i Genève. Fadern Rudolf Rasch hade tagit avsked som artillerikapten och övergått till affärsverksamhet i Ryssland kort före revolutionen. Han fann sedan nya uppgifter i Wiesbaden i Tyskland. I ryska emigrantkretsar mötte han sin maka och drar med familjen vidare till Schweiz och Frankrike. Vid Ellens födelse är fadern femtio år gammal och modern, vars behagliga drag kan skådas på ett foto i boken, är tjugotvå. Hon är officersdotter, ättling i fjärde led till marskalk Michail Kutuzov, Napoleons besegrare 1812. Ellen Raschs farfar var bruksdisponent i Forsa i Hälsingland, en farbror var den välbeställda ingenjören Herman Rasch, en annan var jägmästaren Martin Rasch. Till hennes kusiner hör läkarna Wilhelm och Mårten Rasch, den senare livmedicus.

Redan 1924 flyttade familjen Rasch tillbaka till Sverige. Ekonomin var inte längre lysande. Fadern försörjde sig tidvis som annonsackvisitör. Familjen var från början orienterad mot ryska emigrantkretsar i franska miljöer.

Ätta år gammal tas Ellen Rasch in i Stockholmsoperans balettskola, vid tretton får hon sin första roll i en barnföreställning och intervjuas i pressen. Måttligt kapabel lärare i elevskolan är

till en början Valborg Franchi som studerat någon tid för den celebre pedagogen Enrico Cechetti i Italien, dit han återvänt från Ryssland. Längre fram i tiden undervisar hon av Nina och Albert Kozlovsky, lettiska makar som flytt till Sverige och fört med sig erfarenheter av Agrippina Vaganovas skola i S:t Petersburg. Vid sidan av undervisningen är det utländska balettgästspel i Stockholm som verkar inspirerande på den unga eleven. År 1930 får hon tillfälle att se Anna Pavlova på scenen. Och hon möter henne i en korridor: "Det svarta håret, hopsatt bak i en knut, inramade som gardiner det bleka berömda ansiktet och de stora vemodiga ögonen."

Ellen Rasch studerar även i Franska skolan. Sexton år gammal kan hon under beskydd av lärare och äldre elever från denna skola bege sig till Paris, där hon under en period tar balettktioner för Olga Préobrajenska, en skicklig rysk pedagog, länge verksam i Paris. Det blev upptakten till återkommande sommarbesök vid dennas institut. I Paris söker hon även upp Mathilde Kschessinska, en gång så berömd på den ryska scenen för sin teknik, under exilen ingift i den ryska tsarsläkten. Men Kschessinska har inte samma pedagogiska talang som Préobrajenska.

Från början har Ellen Rasch turen att få skickliga manliga kamrater bland eleverna vid Operan, män som längre fram skulle bli hennes partners, Julius Mengarelli, Teddy Rhodin och Björn Holmgren, alla med tiden premiärdansörer. De utländska balettcheferna avlöser varandra och är av enkel kvalitet ända till dess att Antony Tudor engageras för en kort period i slutet av 1940-talet. Ellen Rasch har då inlett sin karriär. Tudor sätter upp Giselle som skulle bli den roll hon kände sig mest förtrogen med. I hans eget verk Syrenträdgården tilldelas hon huvudrollen som Caroline. Tudors instruktioner utvecklar på ett avgörande sätt hennes karaktärstolkningar.

Ett anbud kort före krigsutbrottet 1939 från den ambulerande Monte Carlo-baletten avslögs av Ellen Rasch som slutligt bestämde sig för en svensk bana. Vid 26 års ålder utnämndes hon till premiärdansös. Då hade hon hunnit medverka i talrika framföranden av Sylfiderna och rollen som Swanhilda i Coppélia låg framför henne. Ett sommarengagemang utanför operan innebar att Ellen Rasch blev den första i partiet som Salomos danserska 1942 i Himlaspelet i Leksand och därigenom den som fastställde koreografin. En balettfilm kunde spelas in i början av 1950-talet, en då ovanlig händelse. Lorens Marmstedt var producent för Eldfågeln. Ellen Raschs dans i detta verk kom att dokumenteras för framtiden. Hennes motspelare var Maurice Béjart, snart på väg mot internationell berömmelse. Men tekniken för färgfilm var ännu föga utvecklad.

Banbrytande koreograf vid Stockholmsoperan

under en nioårig chefstid på 1950-talet blev Mary Skeaping, en gång kårdansare i Pavlovas ambulerande företag. Av Skeaping är Rasch i stånd att teckna ett skarpt men skoningslöst porträtt. Skeaping förmådde genomföra för svenska förhållanden epokgörande uppsättningar av Svansjön och Törnrosa, hon introducerade framsynt George Balanchine i den svenska spelplanen och hon blev av betydelse för Drottningholmsteaterns repertoar. Men hon var enrådig och befalande, i grunden en ensam människa, ytterligt flärdlös, något som inte ökat den flärdfulla Ellens förståelse. Flera konstnärligt högtstående premiärdansöser alternerade och mähända konkurrerade i de bärande partierna. Det gällde särskilt Elsa Marianne von Rosen, Mariane Orlando och Ellen Rasch. Miss Skeaping förefaller att ha spelat ut dem mot varandra.

Den svenska baletten kunde efter kriget med framgång turnera utomlands. Färderna gick till Schweiz och Italien. När det 1959 var dags för ett gästspel i Ellen Raschs andra hemstad, Paris, utsattes hon för en kränkning som hon på goda grunder upprörs över – hon blir inte vidtalad att medverka. Balettens turnerande under Raschs tid kulminerade med Kinaresan 1961, ett gästspel på centrala platser som sträckte sig över en månad och blev en stor svensk succé. Ellen Rasch ger en livfull och för framtiden värdefull skildring av hela reseföretaget.

Birgit Cullberg och Birgit Åkesson anlätades av operan som koreografer och gav Rasch nya uppgifter som kanske inte alltid låg så väl till för henne. Bäst till sin rätt kom Ellen Rasch i den klassiska repertoaren. Hon beskriver inkännande i boken sin tolkning av de bärande partierna i Svansjön och Törnrosa och låter hela minnesboken verkningsfullt kulminera i en skildring av sitt stora parti – titelrollen i Giselle. Hennes rollframställning av den unga bondflickan, dennas skira glädje och dramatiska undergång blev Ellen Raschs allra största konstnärliga framgång. Hon får tolv år på sig att exekvera Giselle intill dess att hon i denna roll vid 42 års ålder tar avsked av Stockholmsoperan, ännu på höjden av förmåga.

Ellen Raschs erfarenheter från franska balettskolor kom väl till pass när hon efter pensionsavgången med uthållighet beträdde en nya bana som balettpedagog. – Litteris-et artibus överräcktes till henne 1987.

Av balettens kapellmästare minns hon med värme den mot den ryska musiken särskilt orienterade Issay Dobrowen och den följsamme och pålitlige Sixten Ehrling, den senare dock enligt Raschs åsikt odräglig bakom kulisserna.

Om balleriner begränsar sig vanligen Rasch i minnena till välvilliga omnämmanden. Nyanserade omdömen faller hon om männen bland balettens internationella förgrundsfigurer: Serge Li-

far, Erik Bruhn och Rudolf Nurejev som hon alla samarbetat med eller umgått med. Ett undantag bland kvinnorna utgör berättelsen om ett personligt möte med Olga Spessivtzeva, av Rasch och många med henne benämnd alla tiders främsta tolkare av rollen som Giselle. Den ryska ballerianas karriär bröts tidigt av klena nerver. Efter att ha varit omhändertagen i tjugotvå år vistas hon omsider i hemmet hos Alexandra Tolstoy, författarens yngsta dotter, bosatt i USA, där Rasch besöker henne och för läsaren förmår teckna ett porträtt av hennes spröda gestalt. Som Giselles framställare finner de båda ballerinaorna varandra. En annan förenande länk är balettens lärare i S:t Petersburg, Ellen Raschs landsman Christian Johansson.

Efter två ganska kortvariga äktenskap, med Jan Westerberg, av Beatelunds familjen, och med Lorens Marmstedt, filmproducent, gifte sig Ellen Rasch slutligen med Bo Lindqvist, en företagare med franska förbindelser. Makarna förenas av de frankofila intressena.

Ellen Raschs väldisponerade minnesbok bildar en kvinnlig pendang till Teddy Rhodins *Dans på rosor*, av 1978 (recenserad i PHT samma år). Hennes bok har ett värdefullt personregister. Illustrationerna är talrika och välvalda. Några episoder som berättas är naiva och kunde kanske ha överlämnats åt glömskan.

Åke Lilliestam

Riksdagsmannaminnen

I den svenska socialdemokratins interna historieskrivning har av tradition stor uppmärksamhet ägnats rörelsens ledande gestalter medan fundamentet, arbetarklassen, erhållit en betydligt mer undanskymd plats.¹ Att partiet centralt, från 1890-talet och framåt, anslutit sig till en så föga marxistisk historiesyn är en faktor som gynnat memoarskrivande. De ideologiska hindren för socialdemokrater i ledande ställning att nedteckna och publicera sina memoarer har uppenbarligen varit mycket svaga. August Palm utgav sina minnen, *Ur en agitators lif*, redan 1904 och en blick på memoarproduktionen inom den socialdemokratiska riksdagsgruppen ger vid handen att närmare ett femtiotal av dess ledamöter under decenniernas gång ägnat sig åt liknande aktivite-

ter.² Dessa memoarverk har med varierande intensitet utkommit från det sena 1930-talet och framåt. I ett första skede domineras författarskaran av socialdemokrater med ett vänstersocialistiskt förflutet, däribland välkända namn som Carl Lindhagen, Fredrik Ström, Ture Nerman, Zeth Höglund och Karl Kilbom. Deras påtagligt höga aktivitet på området kan förklaras med det radikala alternativets särskilda dragningskraft på skrivkunnigt folk men utgör också ett vittnesbörd om memoarförfattandets politiska funktion. Det handlar då om förlorarnas självklara strävan att decimera segrarnas herravälde över historieskrivningen, liksom om renegaternas behov av att förklara och botgöra.

Den första hälften av 1950-talet blev något av en guldålder inom socialdemokratisk memoarproduktion. Då utkom inte bara välkända arbeten av Nerman, Höglund och Kilbom utan också i forskning och kulturdebatt ofta återopade verk av Torsten Nothin, Erik Palmstierna och Ernst Wigforss. En ny våg följde under 1960-talets andra hälft men både verk och upphovsmän var nu av avsevärt mindre lyskraft. Axel Gjöres och Ulla Lindström trädde fram som mest namnkunniga bidragsgivare men där fanns bl.a. också Erik Fast och Ruben Wagnsson. Det följande decenniet var, ur den här anlagda synpunkten, Tage Erlanders, i mycket ojämn kamp med bl.a. Helge Berglund och Eva Åsbrink. Även fortsättningsvis har de socialdemokratiska experimenterikerna visat god aktivitet på området. 1980-talet, som ju allmänt sett knappast innebar någon högkonjunktur för memoarlitteratur, såg ett tiotal arbeten, bl.a. till formen opretentiösa men väl genomtänkta minnesböcker av Sven Andersson, Torsten Nilsson, Kaj Björk och Yngve Möller. Under senaste tid har Georg Andersson och Olle Svensson sällat sig till de memoarförfattande riksdagspolitikernas skara.

När den samlade memoarmassan tas i betraktande är det först den minskade pretentionen i de yttre formerna som slår. Omfången har blivit blygsammare och de förr vanliga flerbandsverken finns inte längre, Erlander gjorde här den senaste insatsen. Förklaringen torde snarare kunna härledas ur förslagsekonomiska realiteter än tilltagande ödmjukhet. Vilken förläggare skulle idag våga ta sig an t.ex. Carl Lindhagens nära 1 200 sidor mäktiga trebandsverk (1936–39)? Innehållsmässigt har anspråken i gengäld kanske snarare ökat i och med att den klassiska politikerme-

¹ Den socialdemokratiska arbetarrörelsens historiografi behandlas översiktligt i L. Björlin, "Politik och Historia. Kring den socialdemokratiska historieskrivningen", *Meddelande från arbetarrörelsens arkiv och bibliotek*, nr 2–3, 1977.

² De förteckningar över "Riksdagsledamöternas grada- och avhandlingar och memoarer" som ingår i varje band av det biografiska uppslagsverket *Tvåkammarriksdagen 1867–1970* (1–5, 1985–92) underlättar i hög grad studiet av denna litteratur.

Georg Andersson
(Foto: Riksdagens centralarkiv).

moaren med sin stramt ordnade redovisning av liv och verk allt oftare ersatts med arbeten där de självbiografiska elementen vävts in i samtidshistorisk essästik eller närmast litterärt gestaltad levnadsvisdom.

Ett sympatiskt exempel på denna tendens är *Med mina ögon* (Stockholm 1993, 239 s.) av Georg Andersson, riksdagsledamot sedan 1971 och statsråd 1986–91 med förankring i Broderskapsrörelsen. Bakom den yttre formen av en dagbok från januari–februari 1993 förmedlar han en serie livs- och samhällsfilosofiska synpunkter men framförallt långtifrån ointressanta inblickar i sitt framfarna liv inom och utom politiken. Det är i första hand det politiska vardagsarbetet, inte minst hemma i valkretsen, Andersson uppmärksammar. När det gäller de centrala avgörandena är det snarast, statsrådsposten till trots, sin känsla av maktlöshet och utanförskap han framhäver. Andersson var invandrarminister 1986–89, innan utlänningsnämnden etablerades som överinstans, och vittnar med betydande bitterhet om fruktlösa försök att vinna den kristna opinionen, hans politiska plattform, för sina beslut i enskilda flyktingärenden.

Aven i *Maktspel synat. På Erlanders, Palmes*

och *Carlssons tid* (Stockholm 1994, 274 s., ill.) av Olle Svensson överskrider de traditionella genregränserna. Svensson, med bakgrund som chefredaktör för tidningen *Folket* i Eskilstuna, var 1969–73 och 1976–91 ledamot av riksdagen, där han gjorde sin främsta insats som ordförande i konstitutionsutskottet 1982–91. Under ordförandeåren förde han den dagbok som i hårt tillrättatlagt skick utgör bärande element i *Maktspel* synat. Tyvärr är detta ett arbete som delvis hamnat mellan stolarna, det saknar källutgåvans autenticitet men tar ej heller tillvara memoarens möjligheter till överblick och sammanhang.

När den dagbok som fördes av Tage Erlander diskuterats ur källkritisk synpunkt har man pekat på noteringarnas terapeutiska funktion för författaren och ifrågasatt giltigheten av hans många uttalanden om bristande självtillit. Denna spänning mellan inre sanning och yttre sken, låtsad eller verklig, saknas till stora delar i Svenssons noteringar, vilkas syfte snarare är att utveckla och förtydliga redan kända ställningstaganden. Här blottläggs således inte i någon större utsträckning förhållanden som upphovsmannen sökt dölja i sitt offentliga liv. I det sammanhanget knyter sig naturligtvis ett särskilt intresse till Svenssons syn

på sin utåt mest kända insats: ledningen av konstitutionsutskottets granskningsarbete i den s.k. Ebbe Carlsson-affären. Som väntat, mot bakgrund av dagbokens allmänna tendens, ges dock knappast några ledtrådar till ett svar på frågan varför och hur riksdagens organ för granskning av regeringens administrativa rutiner kunde utvecklas till en folkdomstol.

Andreas Tjerneld

Intelligentsia på villovägar

Under titeln "Vänsterns moraliska skuld" publicerade förlaget Timbro 1987 en av flera författare sammanställd vidräkning med vänsterintellektuella som försvarat eller prisat diktaturer i olika delar av världen. Bland de medverkande i skriften märktes Per Ahlmark. Han har nu utvidgat sin kritik till ett större arbete på samma förlag, *Vänstern och tyranniet*, med underrubriken *Det galna kvartsseklet* (Stockholm 1994, 273 s., personreg.). Termen "vänstern" avser här ett antal författare och/eller kritiker, medan yrkespolitiker och dito publicister lämnas därhän. En uppgörelse med denna kategori återfinns i Staffan Skotts "Skeletten i garderoben. Vänsterpartiets (Sveriges kommunistiska parti) förflutna 1917–1989" (1991).

Som utgivare av och författare till ett uppmärksammat förord i Tingsten-antologin "Tyranniet begär förtroende" (rec. i PHT 1992, s. 148 ff.) utförde den produktive Ahlmark ett visst förarbete till den nu aktuella boken. Här återfinns alltså den häftiga uppgörelsen med Tingstens efterträdare som chefredaktör för DN, Olof Lagercrantz. Men denna står nu som upptakt till en utförlig kritisk genomgång av kontroversiella uttalanden av främst en rad andra kulturpersonligheter, där några av de mest kända namnen är Sven Lindqvist, Jan Myrdal och Jan Guillou. Helt naturligt har Ahlmark i sin tur blivit kritiserad för att ha citerat ensidigt och godtyckligt och för att ha försummat "helhetsbilden". Här är det svårt att döma, men såvitt anmälnaren kan se har Ahlmark fog för sin kritik, väl att märka vad gäller de frågeställningar som han tar upp, vilka inte behöver vara centrala i den angräpnas produktion.

T.ex. i fallet Sven Lindqvist dennes tes om Hitlers judeutrotning som dikterad av mer eller mindre rationella ekonomiska faktorer och inte av ett till besatthet gränsande judehat. Hårdast åtgången blir Jan Myrdal, som utöver hyllningar till Pol Pots Kambodja och det kulturrevolutionära Kina lyckades med konststycket att presentera det i alla avseenden efterblivna Albanien som ett föregångsland. Jan Guillou kritiserar för upp-

skattande omdömen om Saddam Husseins Irak i förening med angrepp på Israel.

Frågan om Israel, judarnas situation och den nazistiska Förintelsen är företeelser som inte direkt har att göra med vänstern, men som länge starkt har engagerat Ahlmark. Det är omöjligt att inte dela hans upprördhet inför försöken att förringa, kanske rent av bortförklara Förintelsen. Detsamma gäller inför de antisemitiska tongångar som präglat vissa skrifter utgångna från teologiska institutionen vid Uppsala universitet. Här riktas ljuset mot en pseudoakademisk trafik, som alltför länge fick fortgå utan att någon påtalade det skandalösa.

"Vänstern och tyranniet" är en stridsskrift, det är dess styrka och dess begränsning. Kanske skulle Ahlmark mera ha diskuterat motiven, drivkrafterna bakom hyllningar till eller överslättande omdömen om tyranniska regimer. Men här hemfaller man lätt till spekulationer kring "Västerlandets dåliga samvete" och annat i den stilen. Några kritiserade citat är väl också av den arten att de snarast kan betecknas som olycksfall i arbetet. I sin helhet har Ahlmarks arbete sitt värde som påminnelse om vad som kunde förekomma i svensk debatt under "det galna kvartsseklet", uttalanden som riskerar att förträngas, förvrängas eller glömmas bort.

Ulf Brandell

Beslutsfattande med historiskt perspektiv?

Gunnar Wetterberg: *Historien uppberar sig aldrig* (Stockholm 1994, 207 s., ill.).

När en ledande ekonomisk debattör väljer att publicera en essäsamling, vars perspektiv inte bara är historiskt utan till stora delar personhistoriskt, är det värt att lägga märke till. Även om de offentliga institutionernas långsiktiga betydelse för ekonomin börjat framhävas under senare år, tycks dagens svenska politiker och byråkrater – för att inte tala om näringslivets företrädare – inte alltid beakta den historiska bakgrunden till de processer och strukturer de har att tampas med. Det på maktthavare inriktade SNS, som är volymens förläggare, har uppenbarligen gjort bedömningen att många beslutsfattare skulle ha nytta av att läsa Wetterberg. Det är sannolikt. Särskilt den som anser historiska kunskaper och historisk forskning tämligen meningslösa har mycket att hämta. Wetterbergs underliggande fråga gäller vilken nytta vi kan ha av historiska kunskaper i vårt ställningstagande till dagens samhällsfrågor. Hans svar är enkelt, men beaktansvärt: "För mig är det ifrågasättandet, distanseringen, som är den viktigaste meningen med att läsa historia, inte traditionen och inte tryggheten" (s.25).

Endast sällan åberopas gestalter ur det förflutna i den ekonomisk-politiska debatten. Johan August Gripenstedt, Sveriges finansminister 1856–66, har dock rönt en viss uppmärksamhet på senare tid. Gripenstedt, som 1949 var föremål för en ofta citerad doktorsavhandling av Olle Gasslander, har i år biograferats av Per T. Ohlsson, Sydsvenska Dagbladets chefredaktör (100 år av tillväxt – Johan August Gripenstedt och den liberala revolutionen). Boken har i sin tur uppmärksammas bl.a. på DN:s ledarsida (11 sept. 1994). Och för Gunnar Wetterberg är Gripenstedt en utomordentligt viktig gestalt, vars personliga insatser påskyndade Sveriges ekonomiska och politiska modernisering: ”Hans roll var stor, och det är dags att erkänna den. Men inte den minsta gatstump har han i Stockholm, bara ett sammanträdesrum på finansdepartementet” (s. 50). Uppenbarligen menar Wetterberg, att det samtida Sverige skulle fara väl av att bättre känna till förfädernas lysande exempel; en åsikt som inget framåtsträvande departementsråd skulle yppat för några år sedan.

En annan person som studeras i boken är Jesper Svedberg, vars levernesbeskrivning utgavs av Wetterbergs farfar och namne 1941. För Wetterberg är levernesbeskrivningen utgångspunkt för en betraktelse över en ”ny tids” inbrott kring sekelskiftet 1700: Marknaden (eller Kapitalismen) och Individens gör entré. Wetterberg är av naturliga skäl inte alldeles insatt i forskningsläget, men han ger en underhållande skiss av Svedbergs tankevärld.

Intressantare är uppsatsen ”Palme och den urgamla diplomatin”, där Wetterberg kan anknyta till sina egna erfarenheter som UD-tjänsteman. Wetterberg menar att Palme var en föregångsman inom internationellt samarbete, därför att han insåg nödvändigheten av att samarbetet kräver ”politiska ledare som vänder sig till *varandras* landsmän” (s.146).

Övriga essäer i Gunnar Wetterbergs bok ligger utanför personhistoriens område; också där är Wetterberg mer läsvärd när han anknyter till egna erfarenheter än när han endast tar ställning till en historievetenskaplig litteratur han inte riktigt hunnit sätta sig in i. Boken som helhet kan läsas med utbyte av alla som funderar över historiens och historiemedvetandets roll i dagens samhälle.

Björn Asker

Brott och straff

Skurkar och vanligt folk. Brott och straff i släktforskningen. Sveriges släktforskarförbunds årsbok 1993. Red.: Bengt Hjörd (Stockholm 1993, 206 s., ill., ej personreg.).

Rättshistoria har inte varit en specialitet utslutande för jurister. Flera av våra professorer i ämnet har kommit från andra fakulteter än de juridiska. Särskilt inom historieämnet har rättshistorien av tradition haft en stark ställning. Under 1900-talet behöver bara erinras om Erland Hjörne och hans elever Gösta Hasselberg och Sven Ulric Palme, den förre för övrigt professor i rätts historia vid Uppsala universitet.

Medan tidigare historiker främst intresserade sig för själva lagtexterna har dagens historiker börjat ställa domböcker och andra kvarlevor från rättsförhandlingarna i fokus. Rättskällorna får kasta ljus över nya paradigmer inom historieforskningen som civilisationsprocess, mentalitets- och vardagslivshistoria, social kontroll och dikotymisk stat-lokalsamhälle. Som nästan alltid är det signaler från det internationella forskarsamhället som med betydande fördröjning får gensvar i Sverige.

Även släktforskarna har i stigande utsträckning börjat använda domböcker eftersom de ger sådan must och konkretion åt människors liv och vardag redan under en tid då övriga källor är sparsamma. Det är ju inte bara handel, arv och marktvister som träder oss till mötes i häradsrätternas och rådstugornas domböcker utan också dråp, stölder, slagsmål, hor, lönskalägen och svordomar.

Mot den här bakgrunden är det ganska naturligt att Sveriges släktforskarförbund ägnat en årsbok åt brott och straff i äldre tid. Årsboken inleds med en insiktsfull artikel av Eva Österberg, lundaprofessor med mentalitets- och rätts historia som en av specialiteterna.

I Sverige och internationellt skedde en mycket påtaglig förskjutning av brottsmönstren under tidigmodern tid. Särskilt under 1600-talet minskade våldsbrotten kraftigt medan stölderna ökade. Från 1700-talet kommer sedan skuldmål och andra ekonomiska tvistemål att dominera domstolarnas arbete. Som Österberg framhåller behöver våldsbrotten per se inte indikera att samhället var laglöst och brutalt. Även enkla uttryck för våld som örfilar, en avslagen hatt eller ett ryck i håret hamnade ofta på rättens bord. Vad det handlade om var inte så mycket det fysiska våldet som den förlorade hedern. Rätten fungerade som en ”social arena” där hedern kunde återställas och där den förörrättade kompenserades ekonomiskt och fick social upprättelse.

Den kände tysk-brittiske sociologen Norbert Elias har som bekant sett utvecklingen bort från våldssamhället som ett resultat av en fortgående civilisationsprocess. Medeltidsmänniskan spottade på golvet, förrättade sina naturbehov offentligt och slogs hämningslöst. Sederna förfinades efterhand och våldsbrotten minskade. Däremot ökade stölderna därför att den framväxande kapi-

talismen skapade en kriminell subkultur bland de fattiga. Österberg visar nu att skeendet var betydligt mer komplicerat. Stölderna ökade t. ex. inte i Sverige i samband med industrialiseringen i slutet av 1800-talet utan först i folkhemmet efter andra världskriget.

I anslutning till egen och andras forskning för Österberg fram tre perspektiv som kan förklara nedgången i våldsbrottslighet. Samhället ställer krav på mer civiliserade mänskliga relationer, överheten disciplinerar medborgarna och unga män, som svarat för merparten av våldsbrotten, blir en bristvara. Tolkningalternativen har gott stöd i vad vi vet om svenskt 1600-tal. Stat och kyrka satte igång en väldig moderniserings- och disciplineringsprocess. Domstolarna inskräppte nya regler för handel och produktion. Husförhören och mödrarnas hemundervisning inpräglade luthersk lydnad och goda seder bland den uppväxande generationen.

Det demografiska tolkningsalternativet har av allt att döma större relevans i Sverige än i övriga Europa. Var fjärde mansperson som nådde vuxen ålder i Sverige-Finland 1620–1720 dog i förläggningar eller på slagfältet. De mindre våldsbenägnare och hemmavarande kvinnorna undgick för den skull inte att hamna i domböckerna. 1600-talets häxprocesser är ett mörkt kapitel i svensk historia och många "sydande" pigor, hustrur och änkor hamnade inför skranket. Sexuallösbrytarna benådades i allmänhet, men böterna och framför allt skamstraffen var inte mindre kända.

Linköpingshistorikern Jan Sundin, pionjär för den moderna rättshistoriska forskningen inom historiedisciplinen och författare till standardverket "För Gud, Staten och Folket. Brott och rättsskipning i Sverige 1600-1840" (1992), skriver om lokalsamhället och brottsligheten. Vad han bl. a. diskuterar är den "judiciella revolutionen", dvs. övergången från en lokalt lekmannadominerad till en statligt styrd rättvisa effektuerad av utbildade jurister. Ett viktigt steg mot centralisering av rättvisan togs när hovrätterna inrättades 1614. Snart fastslogs det också att det var kungen och inte borgerskapet som skulle utse borgmästare i städerna. Parallellt härmed minskade nämndernas inflytande i landsbygdens häradsrätter. Staten ville ha ett fast grepp om rättsställämpningen. Att gemene man var skeptisk till denna kan vi sluta oss till av Georg Stiernhielms ord: "Sådan är allmän Lag; de fattige fastna, besnärjas. Stolte och store går fri, och slippa de trotsiga drottar".

Österbergs och Sundins mer principiellt hållna artiklar balanseras av några spännande tidsbilder. Bl. a. skriver Malin Lennartsson om hustrupågåren, hemfridsbrytaren och horkarlen Ulf Knutzon i det tidiga 1600-talets Småland och Lars Ericson om fästningsfångarnas hårda vardag på Karls-

borgs fästning på 1820- och 1830-talen. Sammantaget ger årsboken en varierad och tankeväckande bild av äldre svensk vardagshistoria.

Lars-Göran Tedebrand

Personhistoria i riksarkivet

Arkivskatter. Riksarkivet och släktforskaren. Sveriges släktforskarförbunds årsbok 1994. Red.: Bengt Hjörd (Stockholm 1994, 275 s., ill., ej personreg.).

Släktforskarförbundets sjunde årsbok är en ambitiös arkivorientering som i sin uppläggning påminner om förbundets första årsbok 1988. Denna, som behandlade temat släktforskaren och de militära källorna, belyste till stor del person- och släkthistoriskt material i krigsarkivet (se rec. av B. Asker i PHT 1988, s. 48 ff.). Föreliggande arbete syftar till att orientera forskarna – inte bara släktforskarna – om person- och släkthistoriskt material i främst riksarkivet.

Det är en informationstät volym som åstadkommit. Breda orienteringar om t.ex. hjälpmedlen i RA:s forskarexpedition (Anna Karin Hermodsson) ingår liksom pedagogiska exempel på hur arkivmaterialalet kan belysa enskilda människoöden, exempelvis ett par gotländska tulltjänstemäns (Karin Wikberg). Värdefulla är översikterna av några personhistoriskt särskilt givande arkiv eller arkivserier. Bland dessa översikter är Gunilla Karlssons studie av departementsarkiven och deras föregångare. Förf. påpekar blygsamt att hennes presentation inte ger läsaren någon "hisnande läsoplevelse" eftersom "det är nödvändigt att beröra en hel del administrationshistoria och tekniker för att söka i det väldiga materialet" (s. 125). I viss mån gäller detta hela boken; den är inte ägnad för nöjesläsning. Men för den som har anledning att i personhistoriskt syfte söka i t.ex. departementsarkiven är det värdefullt att ha tillgång till en professionell skriftlig vägledning innan det är dags att fylla i lånesedlarna. Ju större och svårgenomträngligare materialet är, desto viktigare är det naturligtvis att forskaren är väl förberedd innan han kommer till forskarexpeditionen. Den som intresserar sig för äldre historia noterar därför med tacksamhet Christer Danielsons uppsatser om resp. länsräkenskaperna och likvidationerna.

Här har i korthet nämnts några av årsbokens tjugo bidrag. Andra kunde omtalats med lika goda skäl, ty uppsatserna är genomgående välmotiverade och nyttiga. För den som i personhistorikens lovliga avsikt beger sig till riksarkivet är boken självskrivna läsning.

Björn Asker

Handskrifter i dataåldern

Handskriftssamlingar i Norden – en konferens om tillgänglighet. Kungl. biblioteket rapport nr 21. Red. Ingrid Svensson (Stockholm 1994, 106 s.).

En konferens för handskriftsbibliotekarier vid Nordens vetenskapliga bibliotek har utmynnat i en rapport innehållande ett 20-tal komprimerade redogörelser. Det är tveksamt om den bör njutas som sänglektyr av andra än skräfts medlemmar. Likafullt bör den uppmärksammas, eftersom den sammanfattar pågående försök genom framför allt datorisering att underlätta användandet av handskriftssamlingarna.

Bibliotekens handskriftshantering kan för en lekman tyckas bestå av följande moment: man tar emot det som erbjuds, grovsorterar, förtecknar i bästa fall och då enligt ofta intrikata lokala traditioner. Användaren ställs så inför många hyllmeter av förteckningar och räddas till sist av den kunniga personalen, som kan berätta om det som inte finns i förteckningarna. Genom att i många avseenden synas praktisera äldre tiders biblioteksteknik har handskriftsavdelningarna marginaliserats i en allt mer synkroniserad biblioteksvärld. – Konferensrapporten ger åtminstone delvis bevis för att stora förändringar är på gång. Beroendet av lokala traditioner, anslagsmöjligheter, ”datorkontext” men naturligtvis främst personliga preferenser har gjort att datoriseringen på området uppvisar alla tänkbara variationer inte bara mellan länderna utan lika mycket mellan bibliotek i samma land. Särskilt påtagligt är detta för Sverige, där åtminstone sex bibliotek har särskilda tjänster för handskriftshantering.

Som en allmän introduktion och av intresse därför att så litet finns strukturerat och kodifierat på området är 1:e bibliotekariens vid Kungliga biblioteket, Börje Westlund, reflexioner över de olika former av aktivt insamlande av handskriftsmaterial som förekommer, men där han visligen avstår från att explicit placera de svenska biblioteken på schemat. Däremot hävdar han med rätta ett slags proveniensprincip, som innebär att en institution bör försöka styra erbjudet material till en annan om det hör bättre hemma där, d.v.s. om en användare förväntar sig att finna det där. Detta är en utveckling i vilken han själv har varit drivande.

Utän att gå in på de detaljerade tekniska beskrivningarna kan några specifika drag i datautvecklingen noteras. I Danmark, där ju Det kgl. Bibliotek är nära nog allenarådande som handskriftsbibliotek, råder ännu ett väldigt gap mellan dess relativt svärbearbetade förteckningar och de ypperliga beståndsöversikter som arkivväsendet och särskilt Rigsarkivet publicerat. En ny arkivlag kommer för övrigt här liksom i Norge möjligt att innebära förändringar i accessionspolicy.

Kataloger över bibliotekets accessioner fr.o.m. 1920-talet kommer emellertid snart att tryckas, men framför allt har man lagt material förvärvat efter 1988 på data och i viss utsträckning gjort retrospektiva inläggningar. Någon bestämd princip tycks inte finnas för huruvida registrering skall göras i detalj, efter t.ex. brevskrivare, eller mer summariskt – här styr förmodad efterfrågan registreringsnivån.

Vid Helsingfors UB pågår framför allt överförande av brevskrivarförteckningen. Man har valt att inte standardisera namnen, diskutabelt men troligen enda möjligheten att få arbetet utfört på rimlig tid. – I Norge har UB i Trondheim lagt in förteckningar på det nationella systemet BIBSYS, men har vid sidan av detta polydodbaser för bl.a. brevsamlingen i Det Kongelige Videnskabernes Selskabs arkiv. På Oslo UB skall man inleda på en ambitiös nivå med nyförvärvat material, men väljer att stå utanför BIBSYS och att göra datasökningen till ett uttalat komplement till manuella tjänster.

I Sverige befinner vi oss i ett övergångsskede. Nyförvärvslistor har i stort sett upphört, datoriseringen av riksarkivets nationalregister över enskilda arkiv (”F:a Otto Waldes eftf.”) har ännu inte nått sin fulländning, den nationella arkivdatabasen (NAD) kommer initialt att omfatta endast en del bibliotek och slutligen befinner sig flera av de lokala dataprojekten ännu på krypstadiet. Man kan hävda att det gemensamma för de datalösningar som valts är att de endast är lokalt användbara. I Lund har man tagit hjälp av det vid landsarkivet utvecklade ARKIA och skapat en beståndskatalog med nya sökmöjligheter på bl.a. yrkesgrupper. Man har där avstått från brevskrivarförteckningen, som i Uppsala helt ställt i fokus, eftersom man brutit ut just breven ur de många okatalogiserade samlingarna. Under ett decennium har reglerna för brevskrivarnas titulatur finslipats och nya sökmöjligheter skapats, men i grunden är det en fortsättning, om än i något elaborerad form, av den existerande brevskrivarförteckningen.

Konferensen konstaterade, att någon gemensam nordisk handskriftsregistrering inte är aktuell. Det stora problemet det närmaste decenniet förefaller också vara den nationella samordningen. Esbjörn Belfrage och Birgitta Lindholm från Lunds UB påtalar de möjligheter som bör tas till vara för att skapa gemensamma arkiv- och brevskrivarregister. I ett ännu mycket längre perspektiv kommer de datoriserade registren att användas parallellt med de traditionella, eftersom retrospektiv inläggning av redan katalogiserat material rimligen måste stå tillbaka för handläggning av accessioner och dessutom i många fall kräver omkatalogisering för att kunna ge önskade sökmöjligheter. Den starka emfas på brev som

nämns i flera rapporter kan få till följd att annat, svårbehandlat material sätts tillbaka. Handskriftsavdelningarna frekventeras åtminstone delvis av bibliotekens mer kvalificerade kunder, men många har lätt för att uppfatta skärmbilden som ett återsken av verkligheten. Man behöver inte vara så misstänksam som Oddvar Vasstveit från Oslo UB, som finner on-linetillgänglighet olämplig genom att kunderna därigenom inte tror

sig behöva vägledning, för att ändå tvingas hävda att det på en partiellt datoriserad handskrifts-avdelning i vissa avseenden ställs än större krav än i dag på personalen vad gäller vägledning. Inte heller kommer det kvalificerade förteckningsarbetet att nämnvärt förändras. Datoriseringen innebär en väsentlig hjälp men utgör i just detta fall ingen grund för personalminskningar.

Anders Burius

Tidskriftsöversikt

Bokvännen 1993. Tomas Lidman orienterar om professor Jan Hellners samling av modern internationell bokkonst, nu i Stockholms universitetsbibliotek. – Barn- och ungdomsboksförfattaren Kai Söderhjelm (f. 1918) presenteras av Helene Ehriander. – Carl David af Wirsén brevväxlade 1895–1905 med Märta Tegnér, f. Ehrenborg, maka till Esaias Tegnér d. y. Allan Green redogör för innehållet i Wirséns bevarade brev.

Carl Johans Förbundets handlingar för åren 1989–1993. Charles Vane, tredje markis av Londonderry, brittisk general och diplomat, publicerade 1838 sina minnen från en nordeuropeisk resa 1836–37. Hustrun Frances Annes minnen från samma resa utkom av trycket först 1973. De avsnitt av markisparets hågkomster som rör Sverige återges och kommenteras av Svante Jacobsson. Författarna förmedlar intryck av bl.a. Karl XIV Johan och kronprins Oskar (I). – Bengt M. Holmqvist diskuterar ryktena om att Karl XIV Johan som värvad soldat skulle tjänstgjort i Indien på 1780-talet. Kungen förnekade att så varit fallet, men Holmqvist vill inte helt avfärda berättelserna.

Elbogen. Malmö fornminnesförenings årsskrift 1993. Prosten Nils Lovén (1796–1858) är bl.a. känd för sin under pseudonymen Nicolovius utgivna skildring av "Folkklivet i Skytts härad i Skåne vid början af 1800-talet" (1847). Hans kåserande dikt om Malmö, skriven på 1850-talet och f.f.g. publicerad 1918 genom Fredrik Böök, kommenteras av Helge Andersson.

Falbygden 1993. Charles Andersson (1855–1940) var från 1883 verksam som möbelsnickare i Falköping. Hans verksamhet i yrkes- och föreningslivet beskrivs utförligt av Elisabet Eriksson.

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1993 innehåller en alfabetisk förteckning över föreningens styrelseledamöter och funktionärer sedan instiftandet 1923. – Ludvig Kollberg skriver om släkten Kollbergs historia. – Målaren Erik Carlsson berättar gesällminnen från 1910-talet för Gösta Thunström. – Per-Eric Eking skriver om konstnären Olof Andersson (1884–1952). – Knut Nilsson berättar om föreningens förste ordförande,

borgmästare Georg Bissmark, justitieminister 1928–30. – Om den danske författaren Emil Bønnelyckes (1893–1953) halmstadsanknytning skriver Tom Manhof.

Gamla Hvitfeldtares årsbok 1993. Tredje avsnittet av läroverksadjunkten Verner Enbloms skolminnen från 1880-talet återges. Minnen meddelas av Olle Nystedt, C.G. Ekstedt och Leif H. Nilsson.

Genealogiska samfundets i Finland årsskrift 43 (1993). Veli-Matti Autio tecknar samfundets historia. – Timo Mikonmäki redovisar den finländska släkt som utgått från smålänningen Zacharias Boëlius (omkr. 1640–omkr. 1697), borgmästare i Nystad. – Den tavastländska släkten Willand behandlas av Henrik Falck. – Berndt Godenhielm skriver om hovrättsassessorn Johan Godenhielms (d. 1714) gren av sin ätt. – Anna Adolfina Busch (1765–1847) var gift med arkiatern Gabriel Bonsdorff, adl. von Bonsdorff. Hennes anor utreds av Georg Luther. – Erkki J. Hämäläinen diskuterar och förtecknar publicerade finska gårdsägarlängder.

Genos 1993. Tre bröder Lietzen, söner till en kyrkoherde i Litslena, flyttade vid 1600-talets mitt från Sverige till Åbo; de fick i Finland talrika ättlingar. Olav Rundt utreder deras moders, Clara Erici, härstamning. – Linvävargesällen Johan Löflund (1759–95) från Mellungsby i Helsinges nära Helsingfors flyttade till Lund, där han avled. Om honom skriver Barbro Edlund. – Erik Elfström och Georg Luther redogör för urmakarsläkten Elfström. Anfadern Petter E. (1728–99) flyttade 1763 från Stockholm till Lovisa. – Heikki Soininvaara skriver om Savolaxgrenen av släkten Hoffrén, vars anfader var kyrkoherden Henrik H. Dennes bror Petter blev advokatfiskal vid kammarkollegiet i Stockholm. – Ingeborg Dyrh utreder släkten Rosqvist från Pernå och Jarl Pousar Åbo-släkten Wiens. – Åke Backström presenterar finska frivilliga i dansktyska kriget 1864. – En gren av Kristinestads-släkten Backman utvandrade vid 1700-talets slut till Sverige. Christina Backman skriver om ett i släkten bevarat finlandsminne, råd- och köpman Elias B:s Minnesbok från samma period. – Sergeanten Fredrik Christian Oldenburg (1698–

1781), bördig från Wismar, transporterades 1721 från Upplands femmänningsregemente till häst till Nylands och Tavastehus läns dragonregemente. Om honom skriver Tore Blomqvist.

Heraldisk tidskrift 1993. Gunnar Bendix analyserar Bernadottevapnets olika versioner alltsedan 1806, då den blivande Karl XIV Johan blev furste av Ponte Corvo. Bl.a. belyses kungahusets skiftande hållning – symboliserad i titel- och vapenförändringar – mot de prinsar, som gift sig med enskild mans dotter.

Historisk tidskrift 1993. Lars-Erik Thunholm diskuterar och kritiserar den omfattande litteratur, som sökt rentvå och rehabilitera Ivar Kreuger som finans- och industriman.

Humanistica Lovanensia. Journal of Neo-Latin Studies 1993. Monika Asztalos skriver om prelaten och historieskrivaren Johannes Magnus (1488–1544), Sveriges siste katolske ärkebiskop. I polemik mot Kurt Johannesson karakteriserar hon honom som en orealistisk drömmare och visionär.

Jämten 1994. Arbetarförfattaren Gustav Hedenvind-Eriksson (1880–1967) var född i Alanäs socken i nordvästra Jämtland. Margot Bosson Holmberg berättar om hans författarskap. – Erik Byströms (1902–88) verksamhet som konstnär skildras av Mary Bergström i en rikt illustrerad uppsats. – Erik Nordenström berättar minnen från ambulansflygningar 1951–56.

Kulturen 1994. Greta Kjellberg (f. 1908), änka efter Kulturens tidigare chef Sven T. Kjellberg, samtalar med Sverker Oredsson om flyktinghjälp under andra världskriget.

Kyrkohistorisk årsskrift 1993. Carl August Skog (1859–1935), kyrkoherde först i Edsele, sedan i Brunflo, har efterlämnat ett omfattande arkiv. Hans kritik av den romerska katolicismen belyses utifrån detta material av Arne Palmqvist. Leif Lindin och Ann-Louise Svensson har förtecknat Skogs småskriftssamling, nu i teologiska institutionens bibliotek i Lund.

Lychnos 1993. Carl Christopher Gjörwell försökte åren 1775–87 skapa en svensk encyklopedi efter fransk förebild. Jakob Christensson analyserar projektet och dess slutliga haveri.

Sankt Eriks årsbok 1993. Social bakgrund och karriärmönster för rådmännen i senmedeltidens Stockholm studeras av Göran Dahlbäck. Personporträtt ges av Hans Lambertsson (d. 1484/85) och Bengt Smälänning (d. 1505/06). Den senare

var länge stadens starke man och mellan 1475 och 1502 i flera omgångar en av dess borgmästare.

Scandia 1993. Fabian Persson diskuterar olika aspekter på patronage i förhållande till nepotism och meritokrati under svensk stormaktstid. – Sven Hedins och dåvarande löjtnanten Carl Benedichs kupp- och krigsplaner åren närmast efter borggårdstalet 1914 studeras av Gösta Johanson. – Sverker Oredsson analyserar stormaktsdrömmar och stridsiver i svensk opinionsbildning och politik 1910–42; en huvudroll i framställningen spelas av generalmajoren Axel Rappe (1884–1945).

Scandinavian Economic History Review 1993. Den nationalekonomiska s.k. Lausanneskolan menade att social harmoni skulle uppstå genom fri konkurrens på marknaden. Knut Wicksells (1851–1926) kritik häremot analyseras av Lars Pålsson Syll.

Scandinavian Journal of History 1993. Erik Ringmar har inspirerats av Sverker Oredssons Gustav Adolf, Sverige och trettioåriga kriget (1992) samt François Furets *Penser la révolution française* (1978) och diskuterar varför vissa historiska händelser gång på gång kunnat ges helt nya tolkningar. I likhet med Oredsson går Ringmar utanför sin studies historiografiska och historieteoretiska ram och tillfogar sin egen bild av Gustav II Adolfs och riksrådets beslut att ingripa i tyska kriget.

Sjuhundrabygden 1993 återger barndoms- och ungdomsminnen nedtecknade 1953 av A. P. Lindberg (1878–1957) från Husby by i Husby-Sjuhundra, verksam i byggbranschen och lokalpolitiken. – Hans Gillingstam skriver om Rånäs gods i Fasterna och släkten Löwenhielm under 1700-talets senare del.

Släkt och hävd 1993. Barbro Nordlöf skriver om Magnus Gabriel De la Gardies sekreterare Jonas Lorin, hans släktförhållanden och arbete. – Borgmästaren Jacob Erlandsson Paulin (d. 1676) i Kungsbacka och hans efterkommande presenteras av Sven Wallerstedt och Alan Dufberg. – En genealogi över ägarna till Bådeboda gård i Åseda socken under 1600-talet redovisas av Nichlas Malmdahl. – Lars-Hugo Sundequist redovisar anteckningar om släkterna Egelström, Montan och Sundequist i en gammal släktbibel. – Christopher von Warnstedt skriver om hertig Gustav av Sachsen-Lauenburg (d. 1597) och hans ättlingar inom ätten Rutenkrantz. – I Långban i Filipstads bergslag levde på 1600-talet bergsmannen Carl Persson. Om honom berättar, med

utförliga källcitat, Bertil I. W. Kjelldorff. – Thomas Sverker skriver om kyrkoherden Ericus Magni, stamfar till släkten Svinfot, och andra präster i 1500-talets Hälsingland. – Christopher von Warnstedt inleder en redovisning av officerare och högre stabsbetjänte vid Norra skånska kavalleriregementet 1658–1709. – Person- och innehållsregister till tidskriftens årgångar 1990–91 har utkommit.

Swedish American Genealogist 1993. Svensken Eric Wester blev i USA känd som en bedragare och charlatan. Hans bakgrund har tidigare inte klarlagts; Börje Östberg identifierar honom som Eric Westerlund (f. 1811), en tjänsteman vid Tumba pappersbruk som 1841 avvek efter ett be-
drägeri. – Det svenska och svenskamerikanska bruket att uppkalla barn efter avlidna familje-
medlemmar diskuteras av Charles H. Hendricks. – James E. Erickson redovisar medlemmar av First Covenant Church i St. Paul, Minnesota, 1874–1905. – Svenskar begravna på Dalander Cemetery vid Madrid, Indiana, biografieras av

Kevin Proescholdt. – Carol Ogren McGeehan förtecknar svenskar som naturaliserats som amerikanska medborgare i Allegheny County, Pennsylvania, 1841–91, medan Nils William Olsson meddelar en motsvarande lista för Ramsey County, Minnesota, 1850–75. – Charles Louis Hendricks, född 1850 i Munka-Ljungby som Ludvig Henriksson, blev metallarbetare i Massachusetts och dog 1933. Om honom skriver sonsonen Charles H. Hendricks.

Uppland 1993. Sveakungen Erik Segersälls förmodade insatser som organisatör av ledung och folklandsindelning på 900-talet diskuteras av Mats G. Larsson.

Västmanlands fornminnesförening och Västmanlands läns museum. Årsskrift 1993. Artur Hjerpe skriver om författaren Gunnar Mascoll Silfverstolpe (1893–1942) och hans band till den västmanländska hembygden. – Kommunalförbundet i Västerås Gustav Olsson berättar barndomsminnen från Ängelsberg 1907–15.

Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1994

Personhistoriska samfundets årsmöte ägde rum onsdagen den 1 juni 1994 i Hallwylska museet. På revisorernas förslag beviljades styrelsen ansvarsfrihet för 1993 års förvaltning.

Till samfundets ordförande efter docent Arne Losman, som undanbett sig omval, valdes riksarkivarien Erik Norberg. Till styrelseledamöter omvaldes fil. dr Björn Asker, docent Göran Dahlbäck, fil. dr Lars Ericson, fil. dr Björn Gäfvert, fil. dr Ulla Johanson, f. d. överbibliotekarien Åke Lilliestam, f. d. riddarhusgenealogen Pontus Möller och fil. dr Barbro Schaffer.

Som tredje medlem i redaktionsutskottet för Personhistorisk tidskrift, vari samfundets ordförande och sekreterare är självskrivna, omvaldes Göran Dahlbäck.

Till revisorer omvaldes kanslichefen Björn Bergman och fil. lic. Göran Wendel. Till revisorssuppleant omvaldes fil. lic. Lars-Olof Skoglund.

Efter årsmötet talade Arne Losman över ämnet I grevinnornas tid – Brahegrevinor under Vasatid och stormaktstid.

Vid styrelsens konstituerande sammanträde samma dag omvaldes Björn Asker till samfundets sekreterare och Björn Gäfvert till dess skattmästare.

Förkortningslista

HT	Historisk tidskrift
KB	Kungl. biblioteket
KVA	Kungl. Vetenskapsakademien
LUB	Lunds universitetsbibliotek
PHT	Personhistorisk tidskrift
RA	Riksarkivet
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
SJH	Scandinavian Journal of History
SRP	Svenska riksrådets protokoll
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
UB	universitetsbibliotek

Personregister

- Abraham Angermannus, ärkebiskop, 79
Acrel, Olof af, generaldir., tit. prof., 15
Adler Salvius, Johan, frih., riksråd, 83
Ahl, instrumentmakare, 68
Ahlund, Nils, prof., 81
Alfvén, Hugo, tonsättare, 94
Almqvist, Daniel, andre arkivarie, 100
Alströmer, Clas, frih., tit. kansliråd, mecenat, 15
—, Johan, fabrikör, 65, 70 ff.
Anders Nilsson, inspektör, 86
Andersson, Charles, snickare, 111
—, Georg, riksdagsman, statsråd, 104 f.
—, Olof, konstnär, 111
—, Sven, riksdagsman, utrikesminister, 104
Apelquist, 67
Apelberg, instrumentmakare, 68
Are frode, isl. präst, 75
Arkwright, sir Richard, britt. fabrikör, 65, 69
Attila, hunnerkonung, 75
- Backman, släkt, 111
—, Elias, rådmän, 111
Barchæus, Anders Gustaf, adjunkt, tit. prof., 66
Baskerville, John, britt. boktryckare, 69
Beck-Friis, Joachim, frih., envoyé, 96
Beckmann, Johann, ty. prof., 15
Behm, Alarik, föreståndare, 90
Béjart, Maurice, fra. koreograf, 103
Benedictsson, Victoria, förf., 99
Bengt Smålänning, borgmästare, 112
Benktson, Benkt-Erik, prof., 44 f.
Benedich, Carl, överste, 112
Bergius, Peter Jonas, prof., 15
Berglund, Helge, dir., riksdagsman, 104
Bergman, Torbern, prof., 10 f., 15
Bernoulli, Daniel, schw. prof., 12
Bernstorff, Andreas Peter, greve, da. utrikesminister, 7, 66, 68
Berwald, Franz, tonsättare, 55
Bethmann-Hollweg, Theobald von, ty. rikskansler, 96
Bildt, Carl, statsminister, 55
Bismarck, Otto von, furste, ty. rikskansler, 97
Bissmark, Georg, riksdagsman, statsråd, 111
Björk, Kaj, ambassadör, riksdagsman, 104
Björnkrou, Mattias, riksråd, 86
Blom, Edwin, sv.-sovj. partiman, 87
Boëlius, släkt, 111
—, Zacharias, borgmästare, 111
Boëthius, Bertil, riksarkivarie, tit. prof., 101
—, Simon, prof., riksdagsman, 100
Bonsdorff, Anna Adolffina von, 111
—, Gabriel von, arkiater, 111
Borelius, Johan Jacob, prof., 31
- Boulton, Matthew, britt. fabrikör, 69 f.
Branting, Hjalmar, statsminister, 21, 56
Bruhn, Erik, da. balettmästare, 104
Brunius, August, journalist, 92 f.
—, Célie, journalist, 92
—, Johan, publicist, 92
Buchwald, Frederik von, da. stiftsamtmand, 69
Bugge, Thomas, da. prof., 67
Büsching, Anton Friedrich, ty. prof., överkonsistori-
alråd, 9
Byström, Erik, konstnär, 112
Büttner, David Sigismund, ty. prof., 2
Bønnelycke, Emil, da. förf., 111
Böök, Fredrik, prof., 97 ff.
—, Tora, 98
- Carl Persson, bergsman, 112
Carlsson, Erik, målare, 111
—, Erland, sv.-am. kyrkoherde, 89
—, Gottfrid, prof., 101
—, Ingvar, statsminister, 55
Cechetti, Enrico, it. balettmästare, 103
Cézanne, Paul, fra. konstnär, 92
Chesnecopherus, Nils, sekr., 83
Christina från Stommeln, ty. begin, 76 f.
Christoffersson, Märten, skomakarmästare, 98
Chrusjtjev, Nikita, sovj. generalsekr., 87
Clara Erici, 111
Columbus, Christofer, it.-spa. upptäcktsresande, 77
Cullberg, Birgit, koreograf, 103
- Dalberg, Nils, bergsråd, 16 f.
De Geer, Louis, statsminister, 59
De la Gardie, Magnus Gabriel, greve, rikskansler, 84 f., 112
—, Maria Sophia, grevinna, 85 f.
De la Lande, se Lalande
Demainbray, Stephen, britt. astronom, 13
Diaz de Isla, Rodrigo, spa. läkare, 77
Dieterich, Johann Christian, ty. förläggare, 17
Dobrown, Issay, kapellmästare, 103
Douglas, Madeleine, grevinna, se Tengbom
- Ebert, Friedrich, ty. rikspresident, 97
Edén, Nils, statsminister, 100
Egelström, släkt, 112
Ehrensverd, Albert, greve, utrikesminister, 97
—, Augustin, greve, fältmarskalk, 2
Ehrling, Sixten, kapellmästare, 103
Einstein, Albert, ty.-am. prof., 55
Ekelund, Vilhelm, förf., 4
Ekstedt, Carl Gustaf, advokat, 111
Elfström, släkt, 111
—, Petter, urmakare, 111

- Enblom, Verner, läroverksadjunkt, 111
 Engström, Leander, konstnär, 92
 Ericus Magni, kyrkoherde, 113
 Erik XIV, konung, 78 f.
 — segersäll, konung, 113
 Erikson, Sven, fabrikör, 71
 Eriksson, Samuel, sv.-am. pastor, 88
 —, Cecilia, 88
 Erlander, Tage, statsminister, 104 f.
 Eucken, Rudolf, ty. prof., 28 f.
 Europæus, Johan Adolf, finl. kyrkoherde, 86
- Fast, Erik, riksdagsman, 104
 Feif, Casten, frih., president, 80
 Forsskål, Peter, tit. prof., forskningsresande, 1, 7
 Franchi, Valborg, balettpedagog, 103
 Franzén, Frans Michael, biskop, 69, 73
 Fredenheim, Carl Fredrik, överintendent, 15
 Fredrik II, preuss. konung, 9, 13
 Fries, Samuel, kyrkoherde, 21, 28
 Friesen, Sixten von, lektor, riksdagsman, 21
 Fälldin, Thorbjörn, statsminister, 34
- Gadolin, Johan, prof., 15, 70
 Gajdar, Jegor, ry. premiärminister, 58
 Gallén, Jarl, finl. prof., 76
 Gedda, Peter Niclas von, frih., kammarrevisionsråd, fysiker, 70
 Georg III, britt. konung, 13 f.
 Gjöres, Axel, statsråd, generaldir., 104
 Gjörowell, Carl Christoffer, vice bibliotekarie, publicist, 2, 10, 68, 112
 Gmelin, Johann Friedrich, ty. prof., 70
 Godenhielm, släkt, 111
 —, Johan, assessor, 111
 Godofridus, da. konung, 75
 Goethe, Johann Wolfgang von, ty. förf., 9, 13
 Gramsci, Antonio, it. filosof, politiker, 63
 Grimberg, Carl, fil. dr, förf., 61 ff.
 Gripenstedt, Johan August, frih., statsråd, 107
 Grosse, Carl, se Vargas
 Grünewald, Isaac, prof., 92
 Guillou, Jan, journalist, förf., 106
 Gustav, hertig av Sachsen-Lauenburg, 112
 — II Adolf, konung, 81 f., 112
- Haller, Albrecht von, schw.-ty. prof., 2, 15
 Hallman, Johan Gustaf, läkare, assessor, 77
 Hammarskjöld, Hjalmar, statsminister, 100
 Hans, da.-sv. konung, 77
 — Lambertsson, rådman, 112
 Harald hårdråde, no. konung, 75
 — hårfagre, no. konung, 75
 Hasselberg, Gösta, prof., 107
 Hazelius, Artur, styresman, 90
 Hedberg, Tor, teaterchef, förf., 92
 Hedenius, Signe, se Hemberg
 Hedin, Sven, fil. dr, upptäcktsresande, 96 f., 99, 112
 Hedenvind-Eriksson, Gustav, förf., 112
 Hedlund, Gunnar, partiordf., statsråd, 33 f.
 Hedvall, Björn, kapten, 44
 —, Karl, docent, 44 ff.
 Heidenstam, Verner von, förf., 92, 98
 Hellberg, Mauritz, chefred., riksdagsman, 23
 Hellner, Jan, prof., 111
- , Johannes, utrikesminister, 96
 Hemberg, Elli, konstnär, 91
 —, Johan, prost, 91
 —, Per, dir., 91
 —, Signe, konstnär, 91
 —, William, försäkringsdir., 91
 Hendricks, Charles Louis, sv.-am. metallarb., 113
 Henriksson, Ludvig, se Hendricks
 Hermelin, Olof, frih., konstnär, 89
 Heurlin, Samuel, kyrkoherde, tit. prof., 3, 14
 Heyne, Christian Gottlob, ty. prof., 17
 Hindenburg, Paul von, ty. generalfältmarskalk, rikspresident, 96 f.
 Hitler, Adolf, ty. rikskansler, 57, 106
 Hjärne, Erland, prof., 99 ff., 107
 —, Eva, 100
 —, Gerda, 100
 —, Harald, prof., riksdagsman, 92, 100
 Hoffrén, släkt, 111
 —, Henrik, kyrkoherde, 111
 —, Petter, advokatfiskal, 111
 Holm, Ragnar, laboratoriechef, 39 f., 63
 Holmgren, Björn, premiärdansör, 103
 Hummel, Fredrik, handelsman, 68
 Hwiid, Andreas Christian, da. prost, tit. prof., 17
 Hägerström, Axel, prof., 44
 Höglund, Zeth, partiordf., borgarråd, 104
 Højjer, Benjamin, prof., 68
- Johannes, ty. kyrkoherde, 76
 — Magnus, ärkebiskop, 112
 Johansson, Christian, balettmästare, 104
 Jonnergård, Gustaf, partisekr., riksdagsman, 33 ff.
 Joyce, James, irl. förf., 58
 Jöns Andersson, Lille, rådman, 78
 Jöran Persson, sekr., 79, 82 f.
- Kaestner, Abraham Gotthelf, ty. prof., hovråd, 2 f., 6 f., 10 ff., 17, 73
 Kapp, Friedrich, ty. publicist, politiker, 97
 —, Wolfgang, ty. ämbetsman, politiker, 96 f.
 Karl IX, konung, 80, 84
 — XII, konung, 80
 — XIV Johan, konung, 111 f.
 Kellgren, Johan Henrik, skald, publicist, 10, 59
 Key, Ellen, förf., 22
 Kierkegaard, Søren, da. filosof, 4
 Kilbom, Karl, dir., riksdagsman, 104
 Kjellberg, Greta, 112
 —, Sven T., museiintendent, 112
 Knutzon, se Ulf
 Knös, Gustaf, prof., 15
 Kollberg, släkt, 111
 Kozlovsky, Albert, lettisk-sv. balettskolechef, 103
 —, Nina, lettisk-sv. balettpedagog, 103
 Kreuger, Ivar, dir., 87, 112
 Kschessinska, Mathilde, ry.-fra. balettpedagog, 103
 Ksjesinskaja, Matilda, se Kschessinska
 Kutuzov, Michail, furste, ry. fältmarskalk, 102
- Lagercrantz, Olof, chefred., 106
 Lalande, Jérôme de, fra. prof., 13
 Landberg, Georg, prof., 100
 Landquist, John, prof., 31
 Larsson, Carl Anders, i Maspelösa, riksdagsman, 57

- Laurentius "Sweus", dominikan, 76
 Lavater, Johann Caspar, schw. präst, förf., 10
 Leopold, Carl Gustaf af, tit. statssekr., förf., 10
 Leibniz, Gottfried Wilhelm von, frih., ty. filosof, 9
 Lenin, Vladimir, sov. partiledare, folkkommissarie, 81
 Less, Gottfried, ty. prof., generalsuperintendent, 9
 Levertin, Oscar, prof., 92
 Lichtenberg, Georg Christoph, ty. prof., 3 ff., 12 ff., 65, 67, 69 f.
 Lidén, Johan Henrik, docent, tit. prof., 3, 9 f., 15
 Lidforss, Erik, advokat, 94
 Lidman, Sven, förf., 101
 Lietzen, släkt, 111
 Lifar, Serge, ry.-fra. balettmästare, 103 f.
 Lindahl, Johan Niklas, grosshandlare, 68
 Lindberg, A.P., byggmästare, 112
 Lindblom, Andreas, styresman, 94
 Lindbom, Oscar, överläkare, tit. prof., 94
 Lindenstolpe, Johan, assessor, 77
 Lindhagen, Carl, borgmästare, riksdagsman, 104
 Lindqvist, Bo, dir., 104
 —, Sven, förf., tit. prof., 106
 Lindschöld, Erik, greve, kungl. råd, 83
 Lindström, Sigfrid, förf., 4
 —, Ulla, riksdagsled., statsråd, 104
 Ljungberg, Jöns Matthias, prof., da. etatsråd, 1 ff., 65 ff.
 —, Lars Daniel, överste, 7, 67, 72, 74
 —, Pehr, stadskirurg, 1
 Londonderry, se Vane
 Lorin, Jonas, sekr., 112
 Lovén, Nils, prost, 111
 Ludendorff, Erich, ty. general, 96 f.
 Lundström, Vilhelm, prof., riksdagsman, 94 ff.
 Löfgren, Eliel, partiordf., utrikesminister, 94
 Löflund, Johan, linvävargesäll, 111
 Lönnroth, Erik, prof., 99, 101
 Löwenhielm, släkt, 112

 Mankell, Julius, kapten, riksdagsman, 82
 Marmstedt, Lorens, producent, 103
 Matisse, Henri, fra. konstnär, 92
 Mayer, Tobias, ty. prof., 73
 Mehring, Franz, ty. publicist, 81
 Melanderhjelm, Daniel, prof., 11, 15
 Mengarelli, Julius (Giulio), it.-sv. premiärdansör, 103
 Michaelis, Johann David, ty. prof., 1, 16
 Millrath, Carl Gustaf, löjt., 90
 —, Hanna, 90
 Montan, släkt, 112
 Montelius, Oscar, riksantikvarie, tit. prof., 89
 Mozart, Wolfgang Amadeus, österr. tonsättare, 55
 Murray, Johann Philipp, prof., 1 f., 15 f.
 —, Johan Andreas, prof., 1 f., 15
 Myrdal, Jan, förf., 106
 Möller, Yngve, ambassadör, riksdagsman, 104

 Napoleon I, fra. kejsare, 81
 Nerman, Birger, prof., 75
 —, Ture, red., riksdagsman, 104
 Nicolai, Christoph Friedrich, ty. förf., förläggare, 18
 Nietzsche, Friedrich, ty. prof., 4
 Nilsson, Leif H., 111

 —, Torsten, riksdagsman, utrikesminister, 104
 Norberg, Mattias, prof., 15
 Nordberg, Charles Axel, fabrikör, 67 ff.
 Nordenfelt, Elsa, 94
 —, Henrik, disponent, 94
 Nordenflycht, Hedvig Charlotta, förf., 2
 Nordenström, Erik, flygare, 112
 Nordin, Alice, konstnär, s. 93 f.
 —, Hjärdis, se Tengbom
 —, Ida, 93
 —, Lars August, snickare, 93
 Noréon, Anna Sophia, 1
 —, Johan, läkare, britt. hovråd, 1 f.
 Norström, Vitalis, prof., 22 f., 27 ff.
 Nothin, Torsten, överståthållare, statsråd, 104
 Nurejev, Rudolf, ry. balettmästare, 104
 Nystedt, Olle, pastor primarius, 111
 Nyström, Per, landshövdt., tit. prof., 81

 Octar, hunnerkonung, 75
 Odén, Birgitta, prof., 53
 Odhelius, Johan Lorens, medicinalråd, 77
 Odhner, Clas, prof., riksarkivarie, 82
 Olav den helige, no. konung, 75
 Oldenburg, Fredrik Christian, sergeant, 111
 Olson, Ragnar, godsägare, 96
 —, Mia, 96
 Olsson, Gustav, kommunalråd, 113
 Orlando, Mariane, premiärdansös, 103
 Osbeck, Carl Gustaf, läkare, tit. assessor, 77
 Oskar I, konung, 111
 Otrante, Madeleine d', hertiginna, se Tengbom
 Oxenstierna, Axel, greve, rikskansler, 82, 84
 —, Gabriel, frih., riksdrots, 85
 —, Gustaf, frih., riksråd, 85

 Packet, Gilius, bössgjutare, 78
 Palm, August, agitator, 104
 Palme, Olof, fil. lic., 100
 —, Olof, statsminister, 107
 —, Sven Ulric, prof., 102, 107
 Palmstierna, Carl Otto, frih., statsråd, 57
 —, Erik, frih., utrikesminister, 104
 Paulin, Jacob Erlandsson, borgmästare, 112
 Pavlova, Anna, ry. ballerina, 103
 Paykull, Gustaf von, frih., förf., 15
 Petrus de Dacia, dominikan, 76 f.
 Picasso, Pablo, spa. konstnär, 92
 Posse, Knut, greve, hovmarskalk, 67
 Potemkin, Grigorij, furste, ry. generalguvernör, 86
 Préobrajenska, Olga, ry.-fra. balettpedagog, 103
 Priestley, Joseph, britt. kemist, teolog, 69
 Pöhl, Hans, estl. lektor, riksdagsman, 96

 Ragnvald, no. storman, 75
 Rappe, Axel, frih., generalmajor, 112
 Rasch, Ellen, premiärdansös, 102 ff.
 —, Herman, ingenjör, 102
 —, Martin, jägmästare, 102
 —, Märten, livmedikus, 102
 —, Rudolf, kapten, affärsman, 102
 —, Wilhelm, läkare, 102
 Rasmussen, Emil, da. förf., 94
 Reventlow, Ditlev, lensgreve, da. minister, 66, 68
 —, Sybille, da. grevinna, 69

- Rhodin, Teddy, premiärdansör, 103
 Richter, August Gottlieb, ty. prof., 15
 Riedel, Friedrich Just, ty. prof., 13
 Robeck, Johan, sv.-ty. präst, 8 f.
 Roberg, 67
 Roederer, Johann Georg, ty. prof., 15
 Rosen, Elsa Marianne von, premiärdansös, 103
 Rosenblad, Eberhard, prof., 2
 Rosqvist, släkt, 111
 Rudbeck, Olof, prof., 85
 Rudberg, Margit, 91
 —, Yngve, biskop, 91
 Ruhe, Algot, tandläkare, förf., 32
 Rutenkrantz, släkt, 112
 Rystad, Göran, prof., 81
- Sandels, Gösta, konstnär, 92
 Sasse, Gilius, köpman, 78
 Schéele, Frans von, folkskoleinsp., tit. prof., 31
 —, Henning von, biskop, riksdagsman, 88
 Schimmelmänn, Ernst, greve, da. minister, 7, 67, 69
 Schlözer, August Ludwig, ty. prof., 15 f.
 Schopenhauer, Arthur, ty. filosof, 4
 Schönherr, C.J., fabrikkör, 68
 Selander, Sten, förf., journalist, 60
 Sibbern, Georg, no. ämbetsman, envoyé, 59
 Sigismund, sv.-po. konung, 82
 Silfverstolpe, Gunnar Mascoll, förf., 113
 Simonsson, Birger, prof., 92
 Siwertz, Sigfrid, förf., 44 f.
 Skarstedt, Emma, sjuksköterska, 87
 Skeaping, Mary, eng. dansös, balettschef, 103
 Skog, Carl August, kyrkoherde, 112
 Smeaton, John, britt. ingenjör, 69
 Snorre Sturlason, isl. förf., 75
 Sodergren, Carl Johan, am. prof., 88
 —, Carl Wendel, am. pastor, 88
 —, Lawrence, am. pastor, 88
 Soop, Mattias, riksråd, 82
 Spessivtzeva, Olga, ry. ballerina, 104
 Spittler, Ludwig von, frih., ty. prof., 69
 Staaff, Karl, statsminister, 100
 Stenbock, släkt, 86
 Stiernhielm, Georg, krigsråd, skald, 108
 Stolberg, Louise, da. grevinna, 69
 Swedenborg, Emanuel, religionsstiftare, 9
 Stade, Frans, prost, 28
 Stalin, Josef, sov. generalsekr., marskalk, 57, 87
 Stavenow, Ludvig, prof., 101
 Steen, Sverre, no. prof., 53
 Strindberg, August, förf., 82
 Ström, Fredrik, chefred., riksdagsman, 104
 (Sture), Svante Nilsson, riksföreståndare, 77
 Sundequist, släkt, 112
 Svanberg, Victor, prof., 100
 Svanberg, Jesper, biskop, 107
 Svensson, Olle, chefred., riksdagsman, 104 f.
 Svinfot, släkt, 113
 Söderberg, Hjalmar, förf., 92
 Söderblom, Nathan, ärkebiskop, 28, 87, 101
 Södergren, se även Sodergren
 —, Carl Henrik, sv.-am. pastor, 88
 Söderhjelm, Kaj, förf., 111
- Tegnér, Esaias d.y., prof., 111
- , Märta, 111
 Tengbom, Hjärdis, konstnär, 93 f.
 —, Ivar, generaldir., 93 f.
 —, Madeleine, 94
 Tessin, Carl Gustaf, greve, kanslipresident, 10
 Thiis, Jens, no. museichef, förf., 92
 Thomson, Elihu, eng.-am. ingenjör, 38
 Thorild, Thomas, bibliotekarie, tit. prof., 9 f.
 Thunberg, Carl Peter, prof., 15
 —, Daniel af, överdir., 2
 Tjodolf från Hvin, no. skald, 75
 Tolstoy, Alexandra, grevinna, 104
 (Tott), Åke Hansson, riksråd, 77
 —, Åke Jöransson, hövitsman, 77
 Tudor, Antony, britt. koreograf, balettschef, 103
- Ulf Knutsson, 108
 Undén, Östen, prof., utrikesminister, 87
 Ungern-Sternberg, släkt, 86
 Utas, Kristian Wilhelmsson, 87
- Wadström, Carl Bernhard, överdir., 67
 —, Johan Adolph, läkare, 77
 Vaganova, Agrippina, ry. balettpedagog, 103
 Wagnsson, Ruben, landshöv., riksdagsman, 104
 Wallenberg, André Oscar, bankdir., riksdagsman, 54 ff.
 Wallenstein, Albrecht von, hertig, kejs. generalissimus, 81
 Vane, Charles, markis av Londonderry, britt. general, 111
 —, Frances Anne, markisinna av Londonderry, 111
 Vannérus, Allen, docent, 21 ff.
 Vargas, Edouard Romeo, greve, da. mineralog, 69
 Wargentín, Pehr Wilhelm, akademisekr., 11, 14, 16
 Watt, James, britt. ingenjör, fysiker, 69 f.
 Weber, Max, ty. prof., 57
 Wedberg, Anders, prof., 44 f.
 Weibull, Curt, prof., 75
 —, Lauritz, prof., 75, 101 f.
 Welandér, Edvard, prof., 77
 Wennerholm, Yvonne, 93
 Wester, Eric, sv.-am. bedragare, 113
 Westerberg, Jan, civilingenjör, 104
 Westerlund, Eric, se Wester
 Westman, Karl Gustaf, prof., statsråd, 101
 Wicksell, Knut, prof., 112
 Wieland, Christoph Martin, ty. förf., 13
 Wiens, släkt, 111
 Wigforss, Ernst, riksdagsman, statsråd, 23, 104
 Wilcke, Johan Carl, lektor, tit. prof., 15, 70
 Wilhelm II, ty. kejsare, 97
 Wilkinson, John, britt. bruksägare, 69
 Willand, släkt, 111
 Wingård, Elis, stadsläkare, 44
 Wirsén, Carl David af, akademisekr., 111
 Wittrock, Georg, prof., 101
 Vogel, Rudolf Augustin, ty. prof., 15
- Åkerblad, Johan David, legationssekr., orientalist, 15
 Åkesson, Birgit, koreograf, 103
 Åsbrink, Eva, rektor, riksdagsled., 104
- Öhrvall, Hjalmar, prof., 23, 26
 Österberg, Eva, prof., 81

PERSONHISTORISK
TIDSKRIFT

NITTIONDE ÅRGÅNGEN
1994
STOCKHOLM

PERSONHISTORISKA SAMFUNDET
GENOM BJÖRN ASKER

MEDEL TILL UTGIVNINGEN HAR ANSLAGITS AV
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET
OCH KUNGL. PATRIOTISKA SÄLLSKAPET

INNEHÅLL

Jöns Matthias Ljungberg. Matematiker, astronom, tekniker och industriman I. Av <i>Olle Bergquist</i>	1
Vannérus' reträtter. Naturalism och moral i sekelskiftets Sverige. Av <i>Torbjörn Gustafsson</i>	21
En partisekreterares kvarlåtenskap. Av <i>Gustaf Jonasson</i>	33
Individ och tema. Biografin som avgränsning för problemorienterade studier. Av <i>Thomas Kaiserfeld</i>	36
Ett personhistoriskt förväxlingsstycke. Av <i>Svante Nordin</i>	44
Personhistoriska samfundets ledamöter 1 mars 1994	47
Personhistorisk tidskrift 1946–1992. Register upprättat av <i>Åke Lilliestam</i> (=Skrifter utg. av Personhistoriska samfundet 22.)	
Biografi som spjutspetsforskning. Av <i>Göran B. Nilsson</i>	53
Individ och generalisering. Av <i>Jarl Torbacke</i>	61
Jöns Matthias Ljungberg. Matematiker, astronom, tekniker och industriman II. Av <i>Olle Bergquist</i>	65
Recensioner	
Apokryfiska forntidskungar. C. Krag rec. av <i>H. Gillingstam</i>	75
En medeltida kärleks historia. M. Asztalos rec. av <i>A. Winroth</i>	75
Könssjukdomarna sedan Sturarnas tid. N. Thyresson rec. av <i>H. Gillingstam</i>	77
I Vasatidens Stockholm. B. Lager-Kromnow rec. av <i>G. Jonasson</i>	78
1500-talets svenska adel. J. Samuelson rec. av <i>S. Dahlgren</i>	79
Erövraren från Norden. S. Oredsson rec. av <i>B. Asker</i>	81
Maktens nätverk under 1600-talet. S. Norrhem rec. av <i>B. Hammarlund</i>	82
Vältalighet och statskunskap. L. Åslund rec. av <i>B. Asker</i>	84
Höggrevlig kvinnohistoria. G. Björkman rec. av <i>B. Asker</i>	85
Svenskarna i Ukraina. J. Hedman & L. Åhlander rec. av <i>U. Beijbom</i>	86
Gotlänningar i "utvandarnas kyrka". S. Almqvist rec. av <i>U. Beijbom</i>	88
Fornforskningen tjänad av konsten. M. Odelberg rec. av <i>B. Asker</i>	89
Hazelius högra hand. S. Millrath & A. Biörnstad rec. av <i>E. Adelsköld</i>	90
Prästdöttrar vid sekelskiftet. B. Rudberg rec. av <i>U. Johanson</i>	91
August Brunius skriver om konst. C. Elsner rec. av <i>B. Schaffer</i>	92
Kvinnliga konstnärsoden. P. Wästberg (red.) rec. av <i>W. Odelberg</i>	93
Vilhelm Lundström och svenskheten. B. Kummel rec. av <i>H. Runblom</i>	94
Ludendorff i Sverige. J. Cavallie rec. av <i>H. Runblom</i>	96
Biografin över Böök. S. Nordin rec. av <i>A. Burius</i>	97
Erland Hjärne som livsöde. S. G. Svenson rec. av <i>H. Schück</i>	99
Prima ballerina. E. Rasch rec. av <i>Å. Lilliestam</i>	102
Riksdagsmannaminnen. G. Andersson och O. Svensson rec. av <i>A. Tjerneld</i>	104
Intelligentsia på villovägar. P. Ahlmark rec. av <i>U. Brandell</i>	106
Beslutsfattande med historiskt perspektiv? G. Wetterberg rec. av <i>B. Asker</i>	106
Brott och straff. B. Hjord (red.) rec. av <i>L.-G. Tedebrand</i>	107
Personhistoria i riksarkivet. B. Hjord (red.) rec. av <i>B. Asker</i>	108
Handskrifter i dataåldern. I. Svensson (red.) rec. av <i>A. Burius</i>	109
Tidskriftsöversikt	
Meddelande angående Personhistoriska samfundets årsmöte 1994	111
Förkortningslista	114
Personregister	115
	116

